

This is a repository copy of *The Klithí project:An archaeological perspective on Aristi in its wider setting*.

White Rose Research Online URL for this paper:

<https://eprints.whiterose.ac.uk/188991/>

Version: Published Version

Book Section:

Bailey, Geoffrey orcid.org/0000-0003-2656-830X (2022) *The Klithí project:An archaeological perspective on Aristi in its wider setting*. In: Moudopoulos-Athanassiou, Faidon, (ed.) *Artsista. Society of Modern History* , Athens , pp. 173-207.

Reuse

Items deposited in White Rose Research Online are protected by copyright, with all rights reserved unless indicated otherwise. They may be downloaded and/or printed for private study, or other acts as permitted by national copyright laws. The publisher or other rights holders may allow further reproduction and re-use of the full text version. This is indicated by the licence information on the White Rose Research Online record for the item.

Takedown

If you consider content in White Rose Research Online to be in breach of UK law, please notify us by emailing eprints@whiterose.ac.uk including the URL of the record and the reason for the withdrawal request.

Κεφάλαιο 11

Η ανασκαφή στο Κλειδί και μια αρχαιολογική οπτική για την Αρίστη σε ευρύτερο πλαίσιο¹

~~~~~ *Geoff Bailey*

Εισαγωγή

Αυτή είναι μια σύντομη ιστορία της ανασκαφής του Κλειδιού, που διήρκεσε σχεδόν δύο ολόκληρες δεκαετίες. Αναλύονται οι σχέσεις της αρχαιολογικής μας δραστηριότητας με τις τοπικές κοινωνίες, όπως και με τις μεταβολές στον ευρύτερο κόσμο. Πρόκειται για μια προσωπική αφήγηση. Αναφέρομαι στα σημαντικά γεγονότα και τις συγκυρίες που με οδήγησαν να εμπλακώ με την αρχαιολογική έρευνα της Ηπείρου και στην επακόλουθη ανακάλυψη της βραχοσκεπής του Κλειδιού, όπως επίσης και στη δρο-

---

1. Μετάφραση από τα αγγλικά: Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου.

μολόγηση της ανασκαφικής δραστηριότητας. Στέκομαι επίσης και στις δυσκολίες της οργάνωσης της έρευνας αυτής. Τέλος, μοιράζομαι τις σκέψεις μου σχετικά με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας και τη σημασία της.

Οι ανασκαφές στο Κλειδί διήρκησαν από το 1983 ως το 1988, όμως οι βάσεις της έρευνας είχαν τεθεί από προγενέστερες επισκέψεις στον Βοϊδομάτη και άλλα μέρη της Ηπείρου, μεταξύ 1979-1982. Χρειάστηκαν επιπλέον επισκέψεις μεταξύ των ετών 1989 και 1992 για να ολοκληρωθεί η μελέτη των ευρημάτων, που παρουσιάστηκε σε ένα διεθνές συνέδριο (ICOPAG) στα Γιάννενα το 1994,² μέχρι την τελική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας το 1997.³ Η έρευνα ήταν επικεντρωμένη στην ανασκαφή της βραχοσκεπής του Κλειδιού, όμως περιέλαβε και τη διερεύνηση δυο άλλων βραχοσκεπών στο φαράγγι του Βοϊδομάτη: της Μποϊλας κοντά στο γεφύρι της Κλειδωνιάς (που ανασκάφη μεταγενέστερα, βλ. Κεφάλαιο 12), και του Μεγαλάκκου, σε μια μικρή κοιλάδα βαδίζοντας από το Κλειδί προς τις πηγές του ποταμού. Επιπλέον, καλύψαμε με τα πόδια (και με αυτοκίνητο) μεγάλες αποστάσεις στο Ζαγόρι και την Ήπειρο για να μελετήσουμε τη γεωλογία, την ιστορία του περιβάλλοντος και την αρχαιολογία του ευρύτερου τοπίου.

Η βραχοσκεπή στο Κλειδί βρίσκεται εντός των διοικητικών ορίων της Κλειδωνιάς, όμως επειδή η ευκολότερη πρόσβαση είναι από το χωριό της Αρίστης, την γνωρίσαμε καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο χωριό. Συναναστραφήκαμε ανθρώπους από την Κλειδωνιά, τον Άγιο Μηνά και τον Βίκο, χωριά αρκετά κοντινά ώστε να έχουν ένα ενδιαφέρον για το Κλειδί και την τριγύρω περιοχή. Κατά τη διάρκεια των περιόδων ανασκαφής, στήσαμε

---

2. Bailey, G. κ.α. (επιμ.) 1999. *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*. London: British School at Athens Studies 3.

3. Bailey, G. (επιμ.) 1997. *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece*. Volume 1: *Klithi excavations and intra-site analysis*; Volume 2: *Klithi in its local and regional setting*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

μια ερευνητική κατασκήνωση βαθιά στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη, πολύ κοντά στο Κλειδί, όπου και διαμέναμε κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών ανασκαφών. Νοικιάσαμε, ακόμα, ένα σπίτι στην Αρίστη ως αποθήκη και εργαστήριο για τις εξειδικευμένες μελέτες των ανασκαφικών ευρημάτων. Η ομάδα μας μεγάλωσε τόσο, ώστε περιείχε ένα μεγάλο αριθμό εξειδικευμένων ερευνητών, φοιτητών από πολλά μέρη του κόσμου, συμπεριλαμβανομένων πολλών Ελλήνων συναδέλφων και φοιτητών. Αναμενόμενο ήταν να βρισκόμαστε σε μια συνεχή κίνηση ανάμεσα στην Αρίστη και τον Βοϊδομάτη, που περιελάμβανε συχνές επισκέψεις στις ταβέρνες.⁴

Πέρα από την εξέλιξη της έρευνας, βιώσαμε και τον αντίκτυπο που είχαν στο τοπικό επίπεδο ευρύτερες, παγκόσμιας εμβέλειας αλλαγές: η ανάπτυξη του τουρισμού, το άνοιγμα των συνόρων με την Αλβανία και την Ανατολική Ευρώπη μετά την πτώση του Κομμουνισμού και η επέκταση του πλαισίου προστασίας του Εθνικού Δρυμού Βίκου-Αώου. Όλα αυτά, όπως και οι δικές μας αρχαιολογικές δραστηριότητες, άφησαν το σημάδι τους στο τοπίο και το κοινωνικό γίνεσθαι. Αυτό που μπορεί να μην είναι προφανές στον σύγχρονο αναγνώστη είναι πως η δουλειά μας έλαβε χώρα σε μια εποχή αναλογική, χωρίς ψηφιακά μέσα, κινητά τηλέφωνα, φορητούς υπολογιστές, GPS και δορυφορικές εικόνες –παρά μόνο με ελάχιστους χάρτες.

1. Το πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας

Η αρχαιότερη χρονολογημένη παρουσία ανθρώπου στην περιοχή του Βοϊδομάτη εντοπίζεται στην έξοδο της κοιλάδας προς την πεδιάδα της Κόνιτσας, κοντά στην γέφυρα της Κλειδωνιάς. Εκεί κατασκήνωναν άνθρωποι 25.000 χρόνια πριν –μάλ-

---

4. Της Αλεξάνδρας Νικολαΐδη στην είσοδο του χωριού, του Μιχάλη Χατζηγιάννη στην πλατεία, που είχε και το μόνο δημόσιο τηλέφωνο, και της οικογένειας Ζίση πιο κάτω στο λόφο.

λον μικρές ομάδες κυνηγών που ακολουθούσαν τα χνάρια του κόκκινου ελαφιού. Τα ίχνη από τις εστίες και τα υπολείμματα των γευμάτων τους (ένα εργαλείο από πυριτόλιθο και ένα σαγόνι κόκκινου ελαφιού) είχαν καλυφθεί από παχιά στρώματα ποτάμιας λάσπης, συγκεντρωμένα σε εποχές που το ποτάμι κυλούσε ψηλότερα από το σημερινό του επίπεδο. Αυτό συνέβαινε την πιο ψυχρή περίοδο της τελευταίας Εποχής των Παγετώνων, όταν οι κορυφές της Τύμφης καλύπτονταν από πάγο και χιόνι καθόλη τη διάρκεια του χρόνου και, τόσο οι περιοχές μέσα στο φαράγγι του Βοϊδομάτη, όσο και οι βουνοπλαγιές, θα ήταν άγονες και δεν θα προσήλκυαν θηράματα· κατά συνέπεια, ούτε κυνηγούς. Η ποταμίσιος λάσπη προστάτευσε αυτά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα για χιλιάδες χρόνια, εωσότου η στάθμη του ποταμού έπεσε και η νέα ροή διάβρωσε τις παλαιότερες αποθέσεις για να αποκαλύψει τα αρχαιότερα ευρήματα.

Η είσοδος στα ενδότερα του κοιλάδας του Βοϊδομάτη έγινε δυνατή 20.000 χρόνια πριν, όπως μαρτυρά η αρχαιότερη απόθεση στη βραχοσκεπή του Κλειδιού. Επρόκειτο για μια εποχή κλιματικής αλλαγής προς το θερμότερο και ομάδες ανθρώπων ανέβαιναν την άνοιξη και το καλοκαίρι για κυνήγι αίγαγρων και αγριόγιδων, που θα συσσωρεύονταν στα γειτονικά βράχια και τις πλαγιές. Το χειμώνα μετακινούνταν δυτικά και νότια προς τις θερμότερες πεδιάδες. Για περίπου 4.000 χρόνια συνέχισαν αυτές τις εποχικές μετακινήσεις. Καθώς η θέρμανση του πλανήτη συνεχιζόταν, περίπου 16.000 χρόνια πριν από τις μέρες μας αναπτύχθηκαν δάση στο φαράγγι και τα θηράματα μεταφέρθηκαν σε ψηλότερα υψόμετρα. Έτσι, το Κλειδί έπαψε να ενδιαφέρει τους κυνηγούς και σταμάτησε να χρησιμοποιείται (εκτός από sporadικές περιπτώσεις στις μετέπειτα χιλιετίες).

Μια εστία στο πίσω μέρος της βραχοσκεπής ήταν το επίκεντρο των δραστηριοτήτων στο Κλειδί. Γύρω από αυτήν βρέθηκαν χιλιάδες σπασμένα και καμένα οστά ζώων και μια αντίστοιχα μεγάλη ποσότητα μικρών εργαλείων από πυριτόλιθο («στουρνάρι»), που είχαν κατασκευαστεί μέσω της κρούσης με βότσαλα που είχαν συλλεχθεί από το ποτάμι. Με το πέρασμα των αιώνων, πέτρες διαβρωμένες από τον παγετό και χώμα

από την οροφή της βραχοσκεπής και το βουνό σταδιακά κάλυφαν και προστάτευσαν αυτό το απόθεμα. Μεταξύ των ζωικών καταλοίπων που βρέθηκαν κυριαρχούν οι αίγαγροι και τα αγριόγιδα, ενώ βρέθηκαν πολύ μικρές ποσότητες οστών πουλιών, φαριών, λαγών και καστόρων. Πιθανότατα η διατροφή των ανθρώπων περιλάμβανε και φυτικές τροφές, πλέον αδύνατον να ανιχνευθούν. Καταγράψαμε ένα μικρό αριθμό οστέινων εργαλείων, όπως σπάτουλες και οπείς, μερικά από τα οποία έφεραν γραμμικά χαραγμάτα. Βρέθηκαν επίσης διακοσμητικά αντικείμενα: κοχύλια και κυνόδοντες κόκκινου ελαφιού με μικρές τρύπες που αποσκοπούσαν στη δημιουργία φυλαχτών και περιδέριων. Και τα δύο αυτά είδη αντικειμένων αναδεικνύουν επαφές με την ευρύτερη περιοχή, που επεκτείνονται ίσαμε τις ακτές του Ιονίου. Μπορούμε να φανταστούμε μικρές ομάδες ανθρώπων, ίσως μια εκτεταμένη οικογένεια, ή μια μικρή ομάδα οικογενειών, να μένουν στην βραχοσκεπή τρώγοντας κρέας κυνηγιού. Πιθανότατα έκαναν αρκετό φρέσκο κρέας καπνιστό για να διατηρηθεί περισσότερο χρόνο και μετέτρεπαν τα οστά σε χρήσιμα αντικείμενα, προετοιμάζαν δέρματα για ματισμό και συγκέντρωναν αποθέματα για να τα πάρουν μαζί τους κατηφορίζοντας προς τα χειμαδιά τους.

2. Οι απαρχές στην Ήπειρο

«Τί γνώμη έχεις για τη Margaret Thatcher;» Τουλάχιστον αυτό κατάλαβα πως με ρωτούσε ο Έλληνας γιδοβοσκός μετά από αρκετές και επίμονες επαναλήψεις μιας λέξης που δεν ακουγόταν ελληνική, αλλά έμοιαζε ηχητικά με το «θάτσερ». Αυτή δεν είναι μια ερώτηση που περιμένεις να ακούσεις σε μια απομακρυσμένη κοιλάδα της οροσειράς της Πίνδου. Ήταν ένα ζεστό απόγευμα, αρχές Αυγούστου του 1979 και η πρώτη μου επίσκεψη στο Ζαγόρι της βορειοδυτικής Ελλάδας. Είχαμε εισέλθει από την δυτική είσοδο της κοιλάδας του Βοϊδομάτη και ανεβαίναμε ένα στενό μονοπάτι με κατεύθυνση προς τις πηγές του ποταμού, αναζητώντας παλαιολιθικές βραχοσκεπές, αναστατώνοντας ένα

κοπάδι κατσίκια που ξεκουράζονταν στη σκιά κοντά στο ποτάμι υπό το βλέμμα δυο άγριων τσοπανόσκυλων. Ο Μιχάλης Καλτσούνης, ο τσοπάνος, είχε εμφανιστεί από το πουθενά για να αναζητήσει την αιτία της αναστάτωσης. Προσπάθησα με τα στοιχειώδη ελληνικά μου να τον ρωτήσω πού πήγαινε τα ζώα του τον χειμώνα. Χωρίς καμία αμφιβολία, η ερώτησή μου του φάνηκε τόσο περίεργη όσο μου είχε φανεί και εμένα η δική του. Καθώς ήτανε μόλις τρεις μήνες αφότου η Margaret Thatcher είχε εκλεγεί ως η πρώτη γυναίκα πρωθυπουργός της Αγγλίας, και τα περίεργα ελληνικά μου χωρίς αμφιβολία πρόδιδαν την καταγωγή μου, η έννοια «θάτσερ» έμοιαζε πιθανώς ένα πεδίο κοινού ενδιαφέροντος. Για να καταλάβουμε τον περίεργο συσχετισμό της αρχαιολογίας της Εποχής του Λίθου, της εποχικής μετακίνησης των κατσικών και των βρετανικών πολιτικών, πρέπει να μεταφερθούμε πίσω στο χρόνο, το 1965.

Εκείνη τη χρονιά, το BBC είχε ανεβάσει το τηλεοπτικό πρόγραμμα «οι πηγές του Αγίου Γεωργίου», σχετικά με την έρευνα του Eric Higgs, αρχαιολόγου από το Πανεπιστήμιο του Cambridge, στην Ήπειρο.⁵ Ο Higgs είχε έρθει στην Ελλάδα το 1962 προς διερεύνηση της παλαιολιθικής αρχαιολογίας, που μέχρι τότε ήταν σχεδόν άγνωστη στην χώρα, και είχε ανταμειφθεί με τις ανακαλύψεις του στην κοιλάδα του Λούρου, στον Κοκκινόπηλο: ένα περίεργο τοπίο με γυμνά κοκκινοχώματα στην σταβόρεια της πεδιάδας της Άρτας, και στη γειτονική βραχοσκεπή του Ασπρογάλικου, ενός ανοίγματος σε έναν ασβεστολιθικό βράχο που κοιτούσε από ψηλά προς τον ποταμό Λούρο. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, αυτά τα ευρήματα πηγαίνουν την ανθρώπινη ιστορία της περιοχής 100.000 χρόνια πίσω στον χρόνο. Οι πηγές του Λούρου ήταν γνωστές και στους Ρωμαίους, που έχτισαν ένα υδραγωγείο και μια σήραγγα κάτω από τον Κοκκινόπη-

---

5. Το τηλεοπτικό εκείνο πρόγραμμα βρίσκεται στη διεύθυνση: <https://www.bfi.org.uk/films-tv-people/4ce2b77156117> (Ανάκτηση 15.08.2020).

λο ώστε να ρέει το νερό μέχρι την Νικόπολη, που χτίστηκε από τον Αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο για να πανηγυρίσει την νίκη του εναντίον του Αντώνιου και της Κλεοπάτρας, στη Ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ.

Εκείνο το πρόγραμμα είχε μαγνητίσει την εφηβική φαντασία μου γιατί συνέδεε μια αρχαιολογική έρευνα του παρόντος με ένα τοπίο πλούσιο σε απομεινάρια της ρωμαϊκής εποχής, αλλά ακόμα και της μακρινής Εποχής του Λίθου. Και όλα αυτά στο πλαίσιο της παραδοσιακής ζωής σε χωριά μιας απομακρυσμένης γωνιάς της Ελλάδας.

Χάρη στις ιδιαιτερότητες του αγγλικού εκπαιδευτικού συστήματος, είχα εξειδικευτεί από μικρός στα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά και την ιστορία της Ελλάδας και της Ρώμης. Είχα ένα ενδιαφέρον για την αρχαιολογία, καθώς και τη φιλοδοξία να επισκεφτώ την Ελλάδα. Το επόμενο έτος ξεκίνησα να σπουδάσω αρχαιολογία και ανθρωπολογία στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και είχα σχεδιάσει να εργαστώ για ένα χρόνο και να ταξιδέψω στο εξωτερικό ώστε να δω κάτι από τον ευρύτερο κόσμο. Γιατί να μην ερχόμουν σε επαφή με τον Higgs, να μάθω εάν δούλευε ακόμα στην Ήπειρο –και εάν θα μπορούσα να περάσω το καλοκαίρι συμμετέχοντας στις έρευνές του ως εθελοντής;

Κάπως έτσι μου δόθηκαν οδηγίες να παρουσιαστώ με το σακίδιο και τον υπνόσακό μου στη διεύθυνση 35 Panton Street, το σπίτι του Higgs στο Cambridge, τον Ιούνιο του 1967, ώστε να επιβιβαστώ σε ένα από τα αυτοκίνητα της ανασκαφικής αποστολής που θα διέσχιζε την Ευρώπη. Καθώς προχωρούσα προς τον σταθμό του τρένου, στρίβοντας στην οδό Panton, αποθαρρύνθηκα στη θέα ενός μπλε βαν τύπου Bedford με δυο ζευγάρια πόδια να προεξέχουν κάτω από τον μπροστινό προφυλακτήρα. Ανήκαν σε δυο μεταπτυχιακούς βοηθούς του Higgs, τους Michael Jarman και Paul Wilkinson και σίγουρα δεν προμήνυαν κάτι θετικό για την κατάσταση του αυτοκινήτου. Καθώς όλο και περισσότεροι εξοπλισμός έβγαινε από το σπίτι του Higgs, και όλο και περισσότεροι εθελοντές μαζεύονταν στο πεζοδρόμιο, αναρωτιόμασταν πως θα μπορούσαμε να χωρέσουμε όλοι στο επιβατηγό φορτηγά-

κι.⁶ Ήμασταν ήδη οκτώ, μαζί με τον Jarman, που ήταν ο μοναδικός οδηγός. Ο Higgs ταξίδευε ξεχωριστά με το δικό του Landrover και τη συνοδεία της δεύτερης γυναίκας του, Helen, δυο μικρών παιδιών και μιας νοσοκόμας. Τα δυο αυτοκίνητα ταξίδευαν ως το Dover και πήρανε το ίδιο πλοίο για να περάσουν τη Μάγχι. Μόλις αποβιβαστήκαμε στη Γαλλία δεν περιμέναμε να συναντήσουμε ξανά τον Higgs στον δρόμο μέχρι την άφιξη στα Ιωάννινα. Ο Higgs είχε καρδιαγγειακό πρόβλημα και ακολουθούσε στη ζωή του σταθερούς ρυθμούς: σπανίως οδηγούσε το Landrover του πιο γρήγορα από 60 χιλιόμετρα την ώρα –οπότε υπολογίζαμε να φτάσουμε πριν από αυτόν.

Εκείνη την περίοδο η Ευρώπη ήταν πολύ διαφορετική από σήμερα: έλεγχοι διαβατηρίων και αλλαγή νομίσματος σε κάθε σύνορο χώρας, απουσία δρόμων ταχείας κυκλοφορίας εκτός από τη Γερμανία, επικίνδυνη οδήγηση –ειδικά ταξιδεύοντας μέσω Γιουγκοσλαβίας, χωρίς κινητά τηλέφωνα ή GPS,⁷ με διαφορετικές διατροφικές συνήθειες που θα μπορούσαν να προκαλέσουν νοσήματα στο ζεστό κλίμα της νοτιοανατολικής Ευρώπης (μας είχαν προειδοποιήσει να περιμένουμε στομαχικές διαταραχές και δυσεντερία). Εν ολίγοις, καμία Ευρωπαϊκή Ένωση με οποιαδήποτε σημασία του όρου, όπως τον γνωρίσαμε τον 21ο αιώνα. Οδηγούσαμε όλη μέρα, βγαίνοντας από τον δρόμο τα βράδια για να βρούμε κάποια απομονωμένη γωνιά ή κάποιο χωράφι όπου θα μπορούσαμε να μαγειρέψουμε το βραδινό μας σε μια μικρή κινητή γκαζιέρα, και κοιμόμασταν στο έδαφος. Η έρευνα είχε περιορισμένη χρηματοδότηση, όμως ο Higgs ήταν πασίγνωστος για τη διαχείριση των ισχνών προϋπολογισμών στις έρευνές του, μέσω της πολύωρης, σκληρής εργασίας των εθελοντών φοιτητών και της λιγοστής προσφερόμενης τροφής.

---

6. Ως επιβατηγό φορτηγάκι μεταφράζεται το όχημα τύπου van. Επειδή όμως ο τύπος αυτοκινήτου (van) είναι ενδεικτικός της πολιτιστικής ατμόσφαιρας των δεκαετιών του 1960 και 1970, και άρα σημαντικό στοιχείο του κεμένου, στο εξής θα αναγράφεται αυτούσιος εξελληνισμένος (βαν) (ΣτΕ).

7. Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφόρησης (ΣτΕ).

Η πορεία μας διαμέσου της Ευρώπης γεμάτη ατυχίες, παρακάμψεις, μηχανικές βλάβες και συναντήσεις με έκπληκτους ντόπιους, καχύποπτες περιπόλους και δύσπιστους μηχανικούς αυτοκινήτων. Η θέα ενός αυτοκινήτου με νέους, απεριποίητους, Βρετανούς ήταν κάτι σπάνιο εκείνες τις εποχές... Το αυτοκίνητο είχε χρησιμοποιηθεί εντατικά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους και δεν θα ήταν στην καλύτερη κατάσταση, ακόμα κι αν ταξίδευε χωρίς το επιπλέον βάρος. Στη Γερμανία τα φρένα άρχισαν να μας προκαλούν προβλήματα, που επιδεινώθηκαν από μια τρύπα στο λάστιχο και οδήγησαν σε μια παράκαμψη στο Augsburg για την πρώτη στάση σε συνεργείο, από τις πολλές που θα ακολουθούσαν. Τελικά, ο Jarman σταμάτησε το αυτοκίνητο σε ένα ορεινό πέρασμα της Αυστρίας, γύρισε και μας είπε συνοφρυωμένος πως τα φρένα δεν θα ανέκοπταν την ταχύτητα του αυτοκινήτου εάν επιχειρούσαμε την κάθοδο. Η οδική βοήθεια που καλέσαμε κατέβασε το βαν στην κοιλάδα, ενώ εμείς ακολουθήσαμε περπατώντας. Διάφορα μερεμέτια μας έφτασαν μέχρι το Innsbruck, όπου ένας μηχανικός ανακοίνωσε: «είναι καθαρή τρέλα να οδηγεί κανείς αυτό το αυτοκίνητο από την μια άκρη της Ευρώπης στην άλλη». Πορευτήκαμε αργά και σταθερά μέσω της βόρειας Ιταλίας και διαμέσου των μεγάλων ευθείων δρόμων της Γιουγκοσλαβικής «Αυτοριτ». Όταν φτάσαμε στα σύνορα της Γιουγκοσλαβίας με την Ελλάδα, μας φάνηκε πως επιτέλους εισχωρούσαμε σε έναν πιο απομονωμένο και εξωτικό κόσμο, με απόμακρα χωριά διασκορπισμένα σε ορεινά τοπία που τα βράδια φυλάσσονταν από ημιάγρια τσοπανόσκυλα τα οποία περιφέρονταν μυρίζοντας τους υπνόσακούς μας. Αργότερα επισκεφθήκαμε και μερικά από τα συνεργεία της Θεσσαλονίκης!

Εκείνη την εποχή, η μόνη χερσαία οδική είσοδος στην Ήπειρο ήταν μέσω Θεσσαλίας, από το πέρασμα του Μετσόβου. Ακόμα και αυτό ήταν μια πρόκληση λόγω της απουσίας μεταλλικών προστατευτικών κιγκλιδωμάτων και των πρόχειρων επισκευών του δρόμου εξαιτίας των ζημιών από τις καταιγίδες του προηγούμενου χειμώνα. Όσοι από την ομάδα μας δεν είχαν οδηγήσει ξανά τη διαδρομή ανάσαναν με ανακούφιση όταν περάσαμε τους κινδύνους.

Τελικά φτάσαμε στα Γιάννενα πάνω από μια βδομάδα μετά την αναχώρησή μας και συναντήσαμε έναν Higgs εξοργισμένο. Είχε φτάσει πολύ νωρίτερα από εμάς και είχε στείλει σήμα S.O.S. σε όλες τις πρώτες βοήθειες της Ευρώπης, να έχουν το νου τους για ένα μπλε βαν, σε περίπτωση που μας είχε συμβεί κάποιο τραγικό ατύχημα. Χωρίς επιπλέον καθυστερήσεις, σταλθήκαμε για δουλειά σε ένα από τα ανασκαφικά πεδία πλάι στον Λούρο, κάτω από το βλέμμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου, όπου ζήσαμε και δουλέψαμε χωρίς στέγαστρο και περάσαμε πολλές μέρες σχεδιάζοντας ευρήματα από τις ανασκαφές προηγούμενων χρόνων. Επιτέλους, μου επιτράπη να μετακινηθώ και στο σπήλαιο της Καστρίτσας, πλάι στην λίμνη Παμβώτιδα των Ιωαννίνων, μια νέα αρχαιολογική θέση που ο Higgs είχε αρχίσει να ανασκάπτει τον προηγούμενο χρόνο: αυτή ήταν η εισαγωγή μου στην νομαδική ζωή και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των καλοκαιρινών ερευνών –α λα Cambridge.

Πριν εκπαιδευτεί ως αρχαιολόγος, ο Higgs ήταν για πολλά χρόνια βοσκός και είχε εκπαιδευμένο μάτι στα τοπία, τα ζώα και τις αγροτικές πρακτικές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, αμέσως πριν πάει στο Cambridge για να σπουδάσει σε προχωρημένη ηλικία, είχε ταξιδέψει την Ευρώπη μέσω Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδας και Τουρκίας σε ένα βαν με την πρώτη του γυναίκα και οικογενειακούς φίλους.⁸ Είχανε συναντήσει τους Βλάχους της ανατολικής Πίνδου αλλά δεν είχαν καταφέρει να επισκεφτούν το Ζαγόρι γιατί το πέρασμα του Μετσόβου έτυχε να είναι κλειστό. Ο Higgs είχε ενθουσιαστεί με τη νομαδική κτηνοτροφία και ζωή των Σαρακατσάνων. Αργότερα, όταν ξεκίνησε την έρευνά του στην Ήπειρο, είχε υποθέσει πως υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ της κινητικότητας των κοπαδιών από τα πεδινά της Ηπείρου στα θερινά βοσκοτόπια της Πίνδου και της κίνησης των κυνηγών της Εποχής του Λίθου που ακολουθούσαν τα άγρια ζώα μεταξύ των εποχικών τους βοσκοτόπων.⁹ Ως φοιτητής του στο Cambridge,

8. Osler, M. 1957. *Journey to Hattusas*. London: Hutchinson.

9. Με την πάροδο των δεκαετιών έρευνας, αυτή η υπόθεση έχει πλέον ξε-

παρακολούθησα πολλές από τις διαλέξεις του σχετικά με την πρώιμη γεωργία, την εξημέρωση των ζώων και τη σημασία των εποχικών μετακινήσεων. Κάπως έτσι εξηγείται και η πρώτη μου ερώτηση στον Μιχάλη, τον γιδοβοσκό στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη, πολλά χρόνια αργότερα.

Τη δεκαετία του 1960 το Ζαγόρι ήταν δύσκολα προσβάσιμο σε ξένους εξαιτίας των δύσκολων δρόμων και των στρατιωτικών απαγορεύσεων. Ο Higgs επισκέφθηκε την περιοχή για πολύ λίγο μαζί με τον Σωτήρη Δάκαρη, Έφορο Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων και μετέπειτα Καθηγητή Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της πόλης. Τότε είχε καταγράψει μια βραχοσκεπή κοντά στην Κόνιτσα, πάνω στον δρόμο κοντά στην έξοδο της κοιλάδας του Βοϊδομάτη. Αυτή η καταγραφή είχε γίνει πάνω από δέκα χρόνια προτού επιστρέψουν αρχαιολόγοι στην περιοχή.

3. Η επιστροφή στην Ήπειρο και η ανακάλυψη στο Κλειδί

Η πρώτη μου ανασκαφική εμπειρία στην Ήπειρο, η ιστορία και η αρχαιολογία της περιοχής, τα ορεινά τοπία και τα διαφορετικά ερείπια, κλασικά, βυζαντινά, οθωμανικά –μαζί με την εποχή του λίθου– μου είχαν εξάψει τη φαντασία. Αλλά το 1967 ο Higgs πέρασε την τελευταία του ερευνητική χρονιά στην περιοχή. Λόγω

περασθεί. Βλ. για παράδειγμα Bailey, G. et al. 1983. *Epirus revisited: seasonality and inter-site variation in the Upper Palaeolithic of north-west Greece. Hunter-Gatherer Economy in Prehistory*, Cambridge: Cambridge University Press, 59-78· Gamble, C. 1997. The animal bones from Klithi. Στο *Klithi: Palaeolithic Settlement...* vol. 2, 207-244· Kotjabopoulou, E. 2013. The horse, the lake, and the people. Implications for the Late Glacial social landscapes at the foot of the Pindus mountain range, north-western Greece. Στο Voutsaki, S. και Valamoti, S. (επιμ.). *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science*. Leuven: Peeters, 65-75. Για μια ευρύτερη προβληματική σχετικά με την άκριτη εφαρμογή εθνογραφικών μοντέλων στην προϊστορία με έμφαση στην Πίνδο, βλ. Halstead, P. 1990. Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies, *Revista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4: p. 61-80 (ΣΤΕ).

προβλημάτων αδειοδότησης, αλλά και εξ αιτίας της Χούντας, η ομάδα του Higgs διασκορπίστηκε σε έρευνες άλλων περιοχών της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής, ενώ η προσωπική μου έρευνα με οδήγησε στην Ευρώπη και την Αυστραλία. Μόνο όταν έγινα λέκτορας στο Cambridge το 1976, μετά το θάνατο του Higgs, η σκέψη μου γύρισε προς την Ήπειρο. Ήταν ξεκάθαρο ότι το τεράστιο αρχείο της περιόδου Higgs και το αδημοσίευτο υλικό του έπρεπε να δημοσιευτεί –και μαζί με αυτό ήρθε και η ευκαιρία για μια νέα έρευνα.

Το 1979, μαζί με τον Pat Carter, τον Clive Gamble και την Helen Higgs επέστρεψα στην Ήπειρο για να μελετήσω τις συλλογές με τα ευρήματα των ανασκαφών του Higgs στο μουσείο των Ιωαννίνων και να διερευνήσω τις πιθανότητες οργάνωσης μιας νέας έρευνας. Ο Pat, που ήταν μαζί με τον Higgs στις πρώτες του εξορμήσεις είχε προτείνει να εξερευνήσουμε τον Αώο και τον Βοϊδομάτη, όπως αυτοί εξέρχονται από τα βουνά προς τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Κάπως έτσι ανεβήκαμε οι δυο μας σε ένα Landrover και οδηγήσαμε βόρεια από τα Γιάννενα το απόγευμα της δεύτερης μέρας του Αυγούστου και σταθμεύσαμε δίπλα στην παλιά γέφυρα της Κλειδωνιάς. Αφού συναντήσαμε τον Μιχάλη με τις κατσίκες του στην είσοδο της κοιλάδας του Βοϊδομάτη, περπατήσαμε αντίθετα στη ροή, πλάι σε απόκρημνα βράχια. Η ροή του ποταμού εναλλασσόταν ταχύτατα και από άγρια και γοργή γινόταν ήπια, ενώ τα νερά είχαν πολλά σκιερά και βαθιά σημεία γεμάτα πέστροφες. Λίγο μετά, η κοιλάδα άνοιγε και πάλι σε ένα πλάτωμα με πολλά πλατάνια που προσέφεραν παχιά σκιά. Το σημείο αυτό αργότερα έγινε η βασική ερευνητική κατασκήνωση της ομάδας του Κλειδιού. Σε ένα βραχώδες έξαρμα βρήκαμε ένα μικρό μοναστήρι αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους (Κοσμά και Δαμιανό), από το οποίο σωζόταν το καθολικό και ερείπια βοηθητικών κτιρίων. Πάνω από αυτήν τη γραφική εικόνα αιωρούνταν οι κορφές της Αστράκας και οι πύργοι του Παπίγκου που φυλάνε την είσοδο στο Φαράγγι του Βίκου. Η επόμενη στροφή μας αποκάλυψε μια μεγάλη βραχοσκεπή. Ήταν ένα άνοιγμα στη βάση του βράχου, λίγα μέτρα πάνω από το μονοπάτι. Αυτή η θέση ήταν βέβαιο πως χρησιμοποιού-

νταν ως χειμαδιό, με έναν φράχτη από κλαδιά να κρατάει τους λύκους εκτός, μια καλύβα με τσίγκινη στέγη πλάι σε ένα βράχο μαυρισμένο από τις απανωτές εστίες φωτιάς και ένα τεράστιο στρώμα κοπριάς που κάλυπτε το έδαφος (Εικ. 11.1). Χαμηλότερα από τη βραχοσκεπή, εντοπίσαμε παλαιολιθικά εργαλεία από πυριτόλιθο που είχαν έρθει στην επιφάνεια λόγω της διάβρωσης του εδάφους. Αυτό το σημείο έπρεπε να είναι προτεραιότητα για οποιαδήποτε μελλοντική έρευνα, μια μεγάλη θέση σε τοποθεσία πολύ διαφορετική από αυτές που είχε ερευνήσει ο Higgs και πολύ κοντά στα θερινά βοσκοτόπια που εξυπηρετούσαν τους δρόμους της νομαδικής κτηνοτροφίας στο πρόσφατο παρελθόν. Τρέξαμε πίσω στα Γιάννενα και οδηγήσαμε και τα άλλα μέλη της ομάδας στον Βοϊδομάτη για να ερευνήσουμε την περιοχή. Περάσαμε την πρώτη μας βραδιά κατασκηνώνοντας σε ένα πλάτωμα πολύ κοντά στην θέση.

4. Η ανασκαφή στο Κλειδί: προοίμιο

Το να βρεις μια θέση άξια ανασκαφής είναι ένα ζήτημα. Το να πάρεις αδειοδότηση για ανασκαφή είναι ένα πολύ διαφορετικό θέμα. Στην περίπτωσή μας, καθώς προερχόμασταν από αγγλικό Πανεπιστήμιο, ήταν αναγκαία μια αδειοδότηση από την Ελληνική Κυβέρνηση προς τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, μαζί με τη σύμφωνη γνώμη του ιδιοκτήτη της θέσης. Οι ανασκαφικές άδειες μοιράζονται με αυστηρές αναλογίες προς τις ξένες αρχαιολογικές σχολές και όπως θα φανεί παρακάτω κανείς δεν φανταζόταν ότι ένας ασβεστολιθικός βράχος θα συσχετιζόταν με τόσο σύνθετες διαπραγματεύσεις. Για την ακρίβεια, χρειάστηκαν πολλές επισκέψεις και συναντήσεις διάρκειας τεσσάρων ετών προτού καταφέρουμε να ξεκινήσουμε την ανασκαφή.

Διαπιστώσαμε ότι η βραχοσκεπή του Κλειδιού ανήκε στην περιοχή του χωριού της Κλειδωνιάς. Το παλιό χωριό της Κλειδωνιάς, τότε σχεδόν έρημο, βρίσκεται ψηλά στο βουνό πάνω από το Κλειδί, αλλά το σύγχρονο χωριό είναι χτισμένο στην πεδιάδα της Κόνιτσας. Παρ' όλα αυτά, τα δικαιώματα βοσκής γύρω από

τη βραχосκεπή ανήκαν στην εκκλησία και τα διαχειριζόταν ο Μητροπολίτης Κονίτσας, που τα νοίκιαζε σε μια οικογένεια γιδοβοσκών από το χωριό Βίκος, στην έξοδο του ομώνυμου Φαραγγιού. Επιπλέον, η ευκολότερη πρόσβαση στην θέση Κλειδί ήταν μέσω ενός τρίτου χωριού, της Αρίστης.

Ως βραχосκεπή, η θέση εμπλεκόταν με δύο διαφορετικές Εφορειών Αρχαιοτήτων. Της (τότε) ΙΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με έδρα τα Γιάννενα και της (τότε νεαρής σε ηλικία) Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας με έδρα την Αθήνα. Και οι δύο θα έπρεπε να συναινέσουν για την ανασκαφή. Η Εκκλησία δεν έβλεπε με καλό μάτι την προοπτική της παραχώρησης των τίτλων ιδιοκτησίας της έκτασης στο Ελληνικό Δημόσιο, όπως προβλέπει ο νόμος εάν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποδεικνύονταν τόσο σημαντικά, ειδικά μετά τον ερχομό του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην εξουσία το 1981. Επιπλέον, η Μελίνα Μερκούρη, νέα Υπουργός Πολιτισμού, βρισκόταν ήδη σε λογομαχία με τη Βρετανική Κυβέρνηση σχετικά με την επιστροφή των γλυπτών του Παρθενώνα από το Βρετανικό Μουσείο. Για την απόκτηση των αδειών και για αιτήσεις υποστήριξης, έπρεπε να προσεγγίσουμε και να διαπραγματευτούμε με τέσσερις τοπικές διοικήσεις, δύο υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, και την εθνική και διεθνή πολιτική σκηνή! Αυτή η προοπτική της εμπλοκής με ένα σύνθετο ιστό πολιτικών εντάσεων και σύνθετων τοπικών, εθνικών και διεθνών συμφερόντων φαινόταν αποκαρδιωτική.

Προσθέτοντας στην εξίσωση περαιτέρω επιπλοκές, ξέραμε ότι ο Eric Higgs είχε κάνει εχθρούς στον καιρό του, λόγω του τρόπου που διπύθινε τις ανασκαφές του –και με είχαν προειδοποιήσει ότι μια εχθρική διάθεση από πλευράς των ντόπιων θα μπορούσε να με ακολουθεί, καθώς ήμουν ο συνεχιστής του από το Πανεπιστήμιο του Cambridge. Ως ένας γηραιότερος άνδρας με χρόνιες καρδιακές παθήσεις, ο Higgs πάντα βιαζόταν, αφιέρωνε λίγο χρόνο για τους γραφειοκρατικούς κανόνες, για τη «χρονοβόρα γραφειοκρατία των Αθηνών» και το αρχαιολογικό «κατεστημένο». Ήμουν ενήμερος ότι στο Cambridge υπήρχαν κούτες με αρχαιολογικό υλικό από τις ανασκαφές του (οστά και λίθινα

εργαλεία), τα οποία είχαν καταλήξει στην Αγγλία «ανεπίσημα».¹⁰ Το 1964 ο Higgs είχε ήδη κάνει έρευνα στην Ήπειρο για τρία χρόνια και η αίτησή του για να συνεχίσει τις ανασκαφές στο Ασπροχάλικο του Λούρου το 1965 απορρίφθηκε από τη Βρετανική Σχολή, μάλλον επειδή θεωρήθηκε πως έπρεπε να κάνει ένα διάλειμμα και να μελετήσει τα ευρήματα των προηγούμενων χρόνων –εξοικονομώντας ανασκαφικές άδειες για άλλες βρετανικές ερευνητικές δράσεις. Όμως ο Higgs, χρησιμοποιώντας τις γνωριμίες του από το Cambridge, εξασφάλισε μια επιστολή από τον Sir Mortimer Wheeler προς τον Διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, απαιτώντας την εκ νέου αδειοδότηση της ανασκαφής.¹¹ Ο Wheeler εκείνη την περίοδο ήταν Γραμματέας της Βρετανικής Ακαδημίας, υπεύθυνος για τη χρηματοδότηση των Βρετανικών Σχολών του εξωτερικού και ο πιο ισχυρός άνδρας στη βρετανική αρχαιολογία. Ο Higgs πήρε την άδειά του. Είναι αυτονόητο πως άφησε πίσω του ένα αρνητικό αποτύπωμα: ήμασταν αποφασισμένοι να κάνουμε τα πράγματα διαφορετικά.

Στις καλοκαιρινές επισκέψεις των ετών 1980-1982 αφιερώσαμε περισσότερο χρόνο στην ταξινόμηση και τη μελέτη των συλλογών στο Μουσείο των Ιωαννίνων, ενισχύσαμε τη συμμετοχή Ελλήνων φοιτητών που ενδιαφέρονταν για την Παλαιολιθική αρχαιολογία και συζητήσαμε τα σχέδιά μας με τις αρχαιολογικές αρχές στα Γιάννενα και την Αθήνα. Γνωρίσαμε τα διάφορα χωριά γύρω από το Κλειδί, καθίσαμε σε ταβέρνες, ειδικά στις Αλεξάνδρας στην είσοδο της Αρίστης με θέα τις κορφές των βράχων πάνω από την κοιλάδα του Βοϊδομάτη, και γνωρίσαμε αρκετούς ντόπιους.

Επίσης, κάναμε μεγάλες πεζοπορίες στη γύρω περιοχή για να κατανοήσουμε το τοπίο. Μια φορά περπάτησα από το χωριό της Κάτω Κλειδωνιάς στην πεδιάδα της Κόνιτσας μέχρι την ερει-

---

10. Όλα τα ευρήματα επεστράφησαν στο αρχαιολογικό μουσείο των Ιωαννίνων κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του Κλειδιού.

11. Wheeler M. 1964. *Letter to the Chairman of the British School at Athens*, 25 November.

πωμένη Άνω Κλειδωνιά που βρίσκεται πάνω από το Κλειδί, μαζί με την Ευγενία Αδάμ και τον John Gowlett. Εκεί γνωρίσαμε τον Νίκο Κούγκουλη, γιδοβοσκό και πρώην ένοικο του Κλειδιού, που ακόμα και σήμερα (2020) μένει με τη γυναίκα του στο παλιό χωριό. Μας έδωσε οδηγίες για να βρούμε το μονοπάτι που καταλήγει στο Κλειδί, όμως χαθήκαμε ανάμεσα στα μονοπάτια των κατσικών που όλα έμοιαζαν να καταλήγουν σε ένα διαφορετικό θάμνο από πουρνάρι ή σε κάποιο γκρεμό. Οι φωνές μας κινητοποιήσαν τον Μιχάλη, τον «οπαδό» της Margaret Thatcher, που ανέβηκε από κάτω και μας οδήγησε διαμέσου ενός κάθετου βράχου στην ασφάλεια του παραποτάμιου μονοπατιού. Μια άλλη φορά ανεβήκαμε στην κορυφή της Γκαμύλας και βρήκαμε στο δρόμο μας κτηνοτρόφους με τα κοπάδια τους ψηλά, πάνω από το Πάπιγκο.

Το 1980 είχαμε και την πρώτη μας συνάντηση με τον Μητροπολίτη Σεβαστιανό, που δεν ήθελε να δεσμευτεί γραπτώς αλλά συμφώνησε να υποστηρίξει ανεπίσημα την ανασκαφή μας στη βραχοσκεπή του Κλειδιού, αρκεί να βρίσκαμε μια εναλλακτική στέγη για τον γιδοβοσκό και να ερχόμασταν σε συμφωνία με το Υπουργείο Πολιτισμού. Στην συνέχεια συναντηθήκαμε στο χωριό Βίκος με τον εκπρόσωπο του Μητροπολίτη, τον βοσκό Τρύφωνα Ντινούλη και τον γιό του, Κώστα.

5. Η ανασκαφή στο Κλειδί: η δράση

Το καλοκαίρι του 1982 ήμασταν έτοιμοι να ξεκινήσουμε, όμως έπρεπε να περιμένουμε άλλον ένα χρόνο για να μας παραχωρήσει η Βρετανική Σχολή μια από τις άδειές της. Η χρηματοδότησή μας ήταν περιορισμένη, παρότι καλύτερη από την αντίστοιχη της εποχής του Higgs. Ακόμα και εάν υπήρχαν τότε ξενοδοχεία στο Ζαγόρι, δεν θα είχαμε τους πόρους για να διανυκτερεύσουμε σε αυτά, ούτε μπορούσαμε να βρούμε σπίτια και δωμάτια για ενοικίαση που να πληρούν τις ανάγκες μας. Στο Κλειδί έφτανε κανείς μόνο με τα πόδια, περπατώντας 45 λεπτά από το Γεφύρι της Κλειδωνιάς. Υπήρχε ένα συντομότερο μονοπάτι από το χωριό του Αγίου Μηνά, απέναντι από το Κλειδί, όμως κάθε φορά θα

έπρεπε να κατεβαίνουμε ένα απόκρημνο πέρασμα και να διασχίζουμε τον Βοϊδομάτη. Τα αυτοκίνητα πλησίαζαν πιο κοντά από το χωριό της Αρίστης, όμως και πάλι δεν γλυτώναμε το περπιάτημα είκοσι λεπτών σε στενό και βραχώδες μονοπάτι. Ο Σπύρος Κούγκουλης, η βασική μας επαφή στην Κλειδωνιά, ήταν ειδικός στη διάνοιξη των δρόμων και προσφέρθηκε να ανοίξει με μπουλντόζα ένα νέο δρόμο πλάι στον Βοϊδομάτη προς το Κλειδί, όμως απορρίψαμε την πρόταση επειδή θα κόστιζε πολύ και θα επιβάρυνε το περιβάλλον. Όπου και να μέναμε, θα έπρεπε να περπατάμε αρκετά κάθε μέρα κουβαλώντας εξοπλισμό και υλικά από και προς την ανασκαφή, οπότε αποφασίσαμε να κατασκηνώσουμε πλάι στο ποτάμι δίπλα στο Κλειδί –και να εισέλθουμε στην κοιλάδα με τα πόδια από τον δρόμο που συνδέει Αρίστη και Πάπιγγο.

Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να κουβαλήσουμε όλα μας τα αποθέματα στην κατασκηνωτική βάση. Η ζωή και η μαγειρική στον ανοικτό χώρο ήταν μια συνήθης πρακτική στη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών και η τοποθεσία δεν απείχε πολύ από το ιδανικό πλαίσιο: ένα μεγάλο πλάτωμα με γρασίδι πολύ κοντά στο Κλειδί, στο οποίο μεγάλα πλατάνια προσέφεραν παχιά σκιά και άφθονα καυσόξυλα. Δίπλα υπήρχε μια πηγή για πόσιμο νερό και το ποτάμι (παγωμένο) χρησιμοποιούνταν για μπάνιο και ως ένας φυσικός καταψύκτης για το φαγητό μας. Πολύ λίγοι ξένοι περνούσαν από αυτό το σημείο –μόνο ο Μιχάλης Καλτσούνης με τις κατσίκες του (Εικ. 11.2) και περιστασιακά ορισμένοι κάτοικοι του Άγιου Μηνά που έρχονταν στο ποτάμι για να ψαρέψουν πέστρες και ίσως για να δουν από κοντά αυτήν την περίεργη κατασκηνώση. Πολύ σπάνια περνούσε και κανένας ορειβάτης που κατευθυνόταν προς το Φαράγγι του Βίκου. Που και που περνούσε από το μυαλό μας η σκέψη πως ζώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ίσως ερχόμασταν λίγο πιο κοντά στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τη ζωή οι άνθρωποι στο Κλειδί, πολλές χιλιάδες χρόνια πριν.

Έχοντας τις αναμνήσεις ενός πεινασμένου προπτυχιακού φοιτητή στις καλοκαιρινές έρευνες του Higgs, είχα την απαίτηση να προσλάβουμε έναν μάγιστρο και να κρατάμε την ομάδα μας καλο-

ταϊσμένη. Δεν είναι δύσκολο να πείσεις ανθρώπους στην Αγγλία να δουλέψουν εθελοντικά με αντάλλαγμα ένα καλοκαιρινό ταξίδι και έρευνα στην Ελλάδα. Για την ακρίβεια, ήμασταν τυχεροί με όλους τους μάγειρες που πέρασαν ανά τα χρόνια. Κάποιοι ήταν επαγγελματίες σεφ και δύο, η Helen Kloosterman και η Roz Mason, που ήταν από την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία αντίστοιχα, τρελαίνονταν στην προοπτική της περιπέτειας στο ύπαιθρο και στην πρόκληση της μαγειρικής σε ανοικτή φωτιά για μια ομάδα αρχαιολόγων. Η Roz ήρθε επί δύο συναπτά έτη (1986-1987) και κατάφερε να μαγειρεύει ακόμη και για 25 άτομα καθημερινά, ενώ μια φορά ετοίμασε και ένα κέικ φρούτων (Εικ. 11.3).

Ήμουν ο πρώτος που έφτασε το 1983 μαζί με έναν φοιτητή-βοηθό από το Cambridge και ένα βαν της Peugeot γεμάτο εξοπλισμό. Στη συνέχεια ακολούθησαν ο Derrick και η Joan Webley με το δικό τους αυτοκίνητο και η Helen Higgs. Σταθμεύσαμε και κατασκηνώσαμε για μερικές μέρες κάτω από τα δέντρα δίπλα στην γέφυρα που ενώνει την Αρίστη με το Πάπιγκο. Εκείνη την εποχή λίγοι μόνο άνθρωποι επισκέπτονταν το συγκεκριμένο σημείο. Σιγά σιγά κουβαλήσαμε τον εξοπλισμό μας κατά μήκος του ποταμού και διαμέσου του μονοπατιού των κατσικιών μέχρι τη βασική μας κατασκήνωσι: σκηνές, αναδιπλούμενα τραπέζια, παγκάκια, κουζινικά και ανασκαφικός εξοπλισμός. Είχαμε γνωρίσει ορισμένους κατοίκους του Αγίου Μηνά, με τους οποίους είχαμε γίνει φίλοι. Ο Θωμάς Σιαμπέκας και ο Αποστόλης Λαγκαβάνης, ο ιδιοκτήτης του καφενείου με τη γυναίκα του, μας πρότειναν να χρησιμοποιήσουμε ένα γαϊδούρι για να κουβαλήσουμε μέρος του εξοπλισμού από το χωριό τους στο ποτάμι. Ο Θωμάς άνοιγε το δρόμο κουβαλώντας ένα μεγάλο πλαστικό βαρέλι στην πλάτη του, το οποίο θα γεμίζαμε με νερό για να κοσκινίζουμε τα χώματα της ανασκαφής. Διέσχισε το ποτάμι μαζί μας: γι' αυτόν και τους άλλους χωρικούς, η διαδικασία ήταν κάτι νέο –όπως και για εμάς.

Ακολούθησαν και τα άλλα μέλη της ομάδας, μερικά με τα δικά τους αυτοκίνητα: ο Clive Gamble, ο Pat Carter, η Colette Roubet, μια Γαλλίδα εξειδικευμένη στα λίθινα εργαλεία, μια μικρή ομάδα Άγγλων και Ελλήνων μεταπτυχιακών φοιτητών και η Paula Wilby, η μαγείρισσα –οικογενειακή φίλη του Carter με

εμπειρία στη Νότιο Αφρική. Ο Derek και η Carlyne Sturdy έφεραν το δικό τους Landrover θέλοντας να διερευνήσουν τη γεωλογία της ευρύτερης περιοχής. Καθαρίσαμε μια περιοχή γύρω από τη βασική κατασκηνωτική εστία που είχε ξεκάθαρα χρησιμοποιηθεί από άλλους τα προηγούμενα χρόνια και χτίσαμε έναν πάγκο από ξερολιθιά κάτω από ένα δέντρο για να αποθηκεύσουμε τις κατασρόλες και τα τηγάνια μας (Εικ. 11.4). Οι χωριανοί του Αγίου Μηνά δέχτηκαν να μας φέρουν προμήθειες με το γαϊδούρι ως το ποτάμι και η Paula κανόνιζε να έρχονται επιπλέον προμήθειες και μαγείρευε στην ανοικτή φωτιά: η ρουτίνα της κατασκήνωσης και της ανασκαφής ξεκίνησε.

Κανονίσαμε μια ακόμα συνάντηση με το Μητροπολίτη Σεβαστιανό στην Κόνιτσα για να του εξηγήσουμε την έρευνα και να εξασφαλίσουμε την έγκρισή του. Στην αρχή, ήταν αρκετά επίσημος. Ο Βαγγέλης Παπακωνσταντίνου, ένας από τους Έλληνες φοιτητές που λειτουργούσε ως μεταφραστής, του εξήγησε ότι όταν το Κλειδί κατοικούνταν, η Ήπειρος και η νότιος Αλβανία ανήκαν στον ίδιο πολιτισμό με τη συγκεκριμένη βραχοσκεπή στο επίκεντρο. Αμέσως η ατμόσφαιρα της συνάντησης άλλαξε. Ο Σεβαστιανός ήταν υπέρμαχος της ενσωμάτωσης της «μεγάλης» Ηπείρου στο ελληνικό κράτος: στη φαντασία του, η ιδέα μιας προϋπάρχουσας ένωσης κατά την Εποχή του Λίθου, ήταν ένα ενδιαφέρον «προηγούμενο». Κάλεσε έναν βοηθό του και μας έφερε μερικές σακούλες με φρούτα και λαχανικά από τον κήπο της εκκλησίας για να τα πάρουμε μαζί μας στην κατασκήνωση. Έπειτα άνοιξε ένα συρτάρι του γραφείου του και μας έδωσε από ένα φρούτο γλασέ τυλιγμένο σε σελοφάν. Δεν ήμαστε σίγουροι εάν το πρωτόκολλο απαιτούσε να φαγωθεί εκείνη την στιγμή ή όχι και τίποτε δεν ειπώθηκε σχετικά με την έγκριση της έρευνάς μας, όμως ήταν ξεκάθαρο πως η συνάντηση είχε φτάσει στο τέλος της. Την επόμενη εβδομάδα ο Σεβαστιανός επισκέφτηκε την ανασκαφή απρόσκλητος και αγίασε τα σκάμματα, καθησυχάζοντάς μας και λέγοντας πως είχαμε τη μελλοντική του στήριξη.

Εκείνη τη χρονιά αφιέρωσα αρκετό χρόνο σε διαπραγματεύσεις για να βρω οικοδομικά υλικά και να κανονίσω την ανέγερση ενός νέου χειμερινού καλυβιού για τα γίδια του Ντινούλη και

ένα νέο τοίχο και φράχτη για να προστατεύει την ανασκαφή του Κλειδιού. Μια μικρή σχισμή στο βράχο λίγο ψηλότερα από το Κλειδί κρίθηκε κατάλληλη για νέο μαντρί και ένα φορτηγό γεμάτο με ξύλα και φύλλα τσίγκου παραγγέλθηκαν από τα Γιάννενα και αφίχθησαν, όμως ο οδηγός δεν κατάφερε να τα φέρει κοντά στην αρχή του μονοπατιού, καθώς ο δρόμος ήταν πολύ στενός. Καραβάνια από μουλάρια που κατάφεραν να ισορροπούν στα στενά και απόκρημνα μονοπάτια ήταν σπάνια και αυτοί που τα διέθεταν είτε έμεναν μακριά είτε ζητούσαν αδιανόητα χρηματικά ποσά. Στο τέλος κουβαλήσαμε τα υλικά μόνοι μας. Ο Ντίνος Κύρκου από την Αρίστη, φημισμένος για τη ρεπούμπλικα και το μοναδικό του δόντι, ξεκίνησε το χτίσιμο. Όπως πολλοί σε αυτά τα ορεινά χωριά, ήταν ζωηρός και δυνατός στην όγδοη δεκαετία της ζωής του (Εικ 1 και Εικ 8.3). Ντόπιοι εργάτες βρίσκονταν δύσκολα, όμως τελικά προσλάβουμε δύο ακόμα και ο Derek και η Caroline Sturdy, που διηύθυναν τη δική τους επιχείρηση μηχανικών επέβλεψαν την κατασκευή της οροφής. Στο τέλος της σεζόν είχαμε ολοκληρώσει την κατασκευή ενός εξαιρετικού νέου καλυβιού (Εικ. 11.5).

Τον επόμενο χρόνο επιστρέψαμε με μεγαλύτερη ομάδα. Επεκτείναμε την αρχαιολογική ανασκαφή (Εικ. 11.6) και συνεχίσαμε στην ίδια λογική, διαμένοντας στην κατασκήνωσή μας και μελετώντας το υλικό μας πλάι στο Κλειδί (Εικ. 11.7, 11.8, 11.9). Φέραμε μαζί και μια φουσκωτή βάρκα για να μας βοηθάει στη μεταφορά των προμηθειών και επιτέλους καταφέραμε να νοικιάσουμε ένα σπίτι στην Αρίστη που πληρούσε τα κριτήρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων ως αρχαιολογική αποθήκη. Ανίκε στην οικογένεια Γαροφάλλου-Πριμικήρη, που ζούσε στην Αθήνα, επισκεπτόταν την Αρίστη μόνο σπάνια και ενδιαφερόταν να μας νοικιάσει το σπίτι για πέντε χρόνια σε λογική τιμή, ως συμβολή στην Ελληνική πολιτιστική κληρονομιά. Το κτήριο παρείχε ένα μεγάλο χώρο για εργασία και αποδείχτηκε ανεκτίμητο για την ανάλυση των ευρημάτων σε συνθήκες που προσομοίαζαν σε εργαστήριο.

Το 1985 εντείναμε την έρευνα και η προσπάθειά μας ενισχύθηκε από ένα σύνολο φοιτητών από την Αγγλία που ήρθαν

για την απόκτηση εμπειρίας πεδίου και για να βοηθήσουν με τη βαριά εργασία της ανασκαφής και την ταξινόμηση των χιλιάδων ευρημάτων: οστών ζώων και λίθινων εργαλείων. Για μια περίοδο, το 1985, έμειναν στην κατασκήνωση μας στο Βοϊδομάτη 42 άτομα, όμως συνήθως ο αριθμός ήταν μικρότερος. Τα τακτικά μέλη της ομάδας είχαν συνηθίσει στην ιδέα πως κανένας δεν έφευγε από την κατασκήνωση για να επισκεφτεί τον έξω κόσμο χωρίς να παίρνει κάτι μαζί του: σακούλες με ανασκαφικά ευρήματα για το εργαστήρι μας στην Αρίστη φεύγοντας, προμήθειες και εργαλεία για την ανασκαφή επιστρέφοντας. Συνεχίσαμε να παίρνουμε προμήθειες από τους λιγοστούς παραγωγούς του Αγίου Μηνά, που καθώς έμειναν εκτός της τουριστικής (και εμπορικής) διαδρομής προς το Πάπιγκο, ενδιαφέρονταν να μας πουλήσουν τοπικά προϊόντα και να τα μεταφέρουν μέχρι τον Βοϊδομάτη με μουλάρια, στην απέναντι πλευρά από την κατασκήνωσή μας. Εκτός αυτού, οι μάγειρες μας και μερικοί εθελοντές ταξίδευαν μέχρι την Κόνιτσα και τα Γιάννενα για τις μεγάλες αγορές.

Οι ερευνητικές περιόδους του 1986 και του 1987 ακολούθησαν την ίδια λογική. Και τα δυο χρόνια αρκετοί από την ομάδα έμειναν στην κατασκήνωση με περιστασιακή χρήση του σπιτιού της ανασκαφής στην Αρίστη. Κυρίως μελετούσαμε το υλικό σε ανοικτούς χώρους, πλάι στην ανασκαφή. Ο Κώστας Καρπούζης, πετράς από τον Βίκο με ταβέρνα στο ίδιο χωριό στην οποία ενίστε τρώγαμε, που είχε βοηθήσει τον Ντίνο να επισκευάσει το σπίτι της ανασκαφής στην Αρίστη το 1984, ενδιαφέρθηκε και πάλι για τη δουλειά μας. Πρότεινε να ξαναχτίσει τον τοίχο και το φράχτη στο Κλειδί, εάν η ομάδα μας του παρείχε τα οικοδομικά υλικά –άμμο, χαλίκι από το ποτάμι και πέτρες από τους γύρω λόφους (Εικ. 11.10, 11.11). Έτσι ξεκίνησε η ρουτίνα της «(πολύ) πρωινής άσκησης», στην οποία μέλη της ομάδας μετέφεραν τα υλικά ψηλά στο Κλειδί πριν αρχίσει η ανασκαφή. Ο Κώστας ήταν τόσο εντυπωσιασμένος από την προσπάθειά μας, ώστε μόλις ήρθε στην κατασκήνωση για να λάβει την πληρωμή του με το πέρας των εργασιών, έφερε μαζί του αρκετά μπουκάλια μπράντι τα οποία μας προσέφερε για να γλεντήσουμε με αφορμή την ολοκλήρωση των εργασιών.

Το 1987, έπειτα από τρεις γεμάτες ανασκαφικές περιόδους (1984-1987, χωρίς να προσμετράμε τις προκαταρκτικές εργασίες του 1983), ήμασταν υποχρεωμένοι σύμφωνα με την αρχαιολογική νομοθεσία και τη Βρετανική Σχολή Αθηνών να σταματήσουμε την ανασκαφή και να επικεντρωθούμε στη μελέτη του υλικού. Στο τέλος του 1988, ήταν πια καιρός να σκεφτούμε σοβαρά το μέλλον, να κλείσουμε σταδιακά την ανασκαφή και να ολοκληρώσουμε τη μελέτη του τεράστιου υλικού: πολλές σακούλες λίθινα εργαλεία και οστά ζώων, πολλά από τα οποία δεν είχανε ακόμα μελετηθεί. Το 1988 επιστρέψαμε με μικρότερη ομάδα. Η πιο σημαντική εξέλιξη την χρονιά εκείνη ήταν η πρόταση του δασκάλου της Αρίστης, Βασίλη Κοντοκάλη, να μας επιτρέψει να χρησιμοποιήσουμε τους χώρους του σχολείου, μαζί με τη μεγάλη αίθουσα διδασκαλίας,¹² που ήταν ευήλια και είχε βολικές καρέκλες εργασίας μαζί με μεγάλες έδρες για το άπλωμα των ευρημάτων. Μαζί με την οικία Γαροφάλλου-Πριμικήρη, το σπίτι της ανασκαφής μας, μπορούσαμε πλέον να δουλέψουμε ταχύτερα (Εικ. 11.12). Τον περισσότερο καιρό ζούσαμε στο χωριό φιλοξενούμενοι από τις οικογένειες Ηλέκτρας Χατζηγιάννη και Αλεξάνδρας/Βάγιας Νικολαΐδου, όμως η βάση μας στο ποτάμι συνέχισε να λειτουργεί με στόχο να ολοκληρώσουμε τη δουλειά στο Κλειδί, συμπεριλαμβανομένης της ολοκλήρωσης μιας εκσκαφής για να ελέγξουμε τη στρωματογραφία σε μεγαλύτερα βάθη, και, τέλος, να καλύψουμε, να σφραγίσουμε και να προστατεύσουμε τις ανασκαφικές τομές.

Η έρευνά μας πλέον είχε γίνει γνωστή στο χωριό και το καλοκαίρι του 1989 κανονίσαμε να νοικιάσουμε δυο σπίτια που ανήκαν στις Ελένη Ζήση, γυναίκα του Χρόνη, και Αμαλία Παγούνη, αρκετά μεγάλα για να φιλοξενήσουν μεγαλύτερο αριθμό ερευνητών με αυτονομία κινήσεων καθώς διέθεταν και κουζίνα. Είχαμε αναθέσει την ολοκλήρωση της μελέτης των οστών των ζώων στους Nick Wnder και Tom Caldbury. Αυτοί χρησιμοποίησαν τα μεγάλα τραπέζια της σχολικής αίθουσας για να απλώσουν τα ευρήμα-

---

12. Τότε λειτουργούσε ακόμα το μονοθέσιο σχολείο της Αρίστης, που έκλεισε το 2000 (ΣτΕ).

τα, ώστε να διευκολυνθεί η διαδικασία της ταξινόμησης και της καταγραφής. Παράλληλα ο John Gowlett είχε στήσει ένα τραπέζι στην αυλή του σχολείου για να μελετήσει ορισμένα ευρήματα από τις ανασκαφές του Higgs, που είχαν μεταφερθεί στην Αρίστη από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων. Την ίδια στιγμή, η Colette Roubet μελετούσε τα λίθινα τέχνηρα από το Κλειδί στο σπίτι της ανασκαφής. Ο Γιάννης Ζήσης, πρόεδρος της κοινότητας, ήρθε μια μέρα να δει τα ευρήματά μας. Προς το τέλος της έρευνας, ο πρόεδρος της Ένωσης Αρίστης-Βίκου, του πολιτιστικού φορέα των Αρτσιστινών που μένουν εκτός Αρίστης, Χρήστος Γκούβης, μας έδειξε δυο κτίρια που ανήκανε στην κοινότητα και πίστευε πως θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως χώροι έκθεσης που να σχετίζεται με την έρευνά μας. Η τελευταία διαμονή μας στην Αρίστη ήταν το 1992, για μια μικρή ερευνητική περίοδο, αφιερωμένη στην αναζήτηση επιπλέον αρχαιολογικών θέσεων και (παλαιο)περιβαλλοντικών αναλύσεων στην ευρύτερη περιοχή του Βοϊδομάτη και του Αώου.

6. Αναστοχασμός: ευρύτερες διασυνδέσεις, αντίκτυπος και κληρονομιά

Σε μια περίοδο δέκα ετών, μερικές εκατοντάδες άνθρωποι από πολλά μέρη του κόσμου, είτε ως μέλη της ερευνητικής ομάδας είτε ως επισκέπτες, διέσχισαν την Αρίστη και κατέβηκαν τον λόφο στο κατασκηνωτικό μας ερευνητικό κέντρο. Η ομάδα μας ανέσκαψε, ταξινόμησε και εξέτασε περισσότερα από μισό εκατομμύριο λίθινα εργαλεία, οστά ζώων και άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα από το Κλειδί, ενώ η παλαιοπεριβαλλοντική ομάδα μας ανασύστησε την κλιματική ιστορία της περιοχής και τις αλλαγές που υπέστη το τοπίο τα τελευταία 100.000 χρόνια. Συγχρόνως, κατά τη διάρκεια του ερευνητικού μας προγράμματος, μνημειώδη γεγονότα λάμβαναν χώρα στον κόσμο, που είχαν αντίκτυπο και στην τοπική κλίμακα. Ορισμένα, όπως η έκρηξη του ηφαιστείου της Αγίας Ελένης (1980) ή η έκρηξη του πυρηνικού αντιδραστήρα στο Τσέρνομπιλ (1986), παρότι «απομακρυ-

σμένα» και μεμονωμένα, απετέλεσαν σημεία συζήτησης στις τοπικές ταβέρνες και μας απασχόλησαν λόγω της επίδρασής τους στον καλοκαιρινό καιρό και τη ραδιενέργεια που συσσωρεύτηκε στο τοπικό απόθεμα τροφίμων. Άλλα γεγονότα, όπως η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, το άνοιγμα των ελληνοαλβανικών συνόρων και η δυνατότητα ταξιδιού από την Ελλάδα στην Ανατολική Ευρώπη, είχαν πιο άμεσα αποτελέσματα στην τοπική κλίμακα, επηρεάζοντας την περιοχή και μακροπρόθεσμα.

Κοιτώντας την ανασκαφή μας από το παρόν, που βρισκόμαστε σε μια εποχή πολύ ευαισθητοποιημένη για την «υγεία και την ασφάλεια»,¹³ και που τα ταξίδια στην Ευρώπη και την Ασία έχουν γίνει πιο διαδεδομένα, δεν θα μπορούσαμε να διεξάγουμε τις ανασκαφές του Κλειδιού με τον ίδιο τρόπο: τα πανεπιστήμιά μας και οι ασφαλιστές τους δεν θα μας το επέτρεπαν. Η εργασία και η διαβίωση σε μια απομονωμένη ποταμίσια κοιλάδα θα φαινόταν γεμάτη κινδύνους. Ήμαστε τυχεροί: δεν είχαμε κανένα σοβαρό ατύχημα και πολύ λίγες φορές προέκυψαν απρόοπτα, τα οποία πάντοτε λύθηκαν στο ποτάμι ή με βοήθεια από την Αρίστη.

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, εισήχθησαν νέοι κανονισμοί στον Εθνικό Δρυμό Βίκου-Αώου και τους φύλακές του, με στόχο την προστασία του φυσικού πλούτου. Οι γιδοβοσκοί και τα κοπάδια τους προβλεπόταν να μετακινηθούν εκτός του Βοϊδομάτι, ή έτσι ακούγαμε. Ακόμα κι εμείς δεν μπορούσα-

---

13. Ο συγγραφέας εδώ αναφέρεται στις, γραφειοκρατικού τύπου, δικλίδες «health and safety» των βρετανικών πανεπιστημίων. Σύμφωνα με αυτές, κάθε έρευνα πεδίου, αλλά ακόμα και μια επίσκεψη σε μουσείο ή ταξίδι για παρακολούθηση συνεδρίου, πρέπει να έρχεται μετά τη συμπλήρωση μιας φόρμας που αναγνωρίζει τους κινδύνους που ενέχει η κάθε δραστηριότητα (τα περίφημα «risk assessments»). Έτσι, για παράδειγμα, ένα ταξίδι σε άλλη πόλη με τρένο για την παρακολούθηση συνεδρίου, πρέπει να αναγνωρίζει τον κίνδυνο που ενέχει η παρουσία του ερευνητή στην αποβάθρα, και να προβλέπει τη μείωσή του μέσω «υψηλής προσοχής» και «τήρησης ασφαλούς απόστασης από τον συρμό». Κατ' αναλογία, η έρευνα στο Κλειδί θα έπρεπε να προβλέπει κινδύνους που πιθανώς η λίστα τους θα ξεπερνούσε σε μέγεθος το σύνολο του παρόντος τόμου (ΣτΕ).

με να κατεβάσουμε το αυτοκίνητό μας στο ποτάμι και να σταθμεύσουμε στη θέση που σταθμεύαμε για μια δεκαετία, στην αρχή του μονοπατιού για το Κλειδί –και αμφιβάλλω εάν θα επιτρεπόταν να κατασκηνώσουμε στη θέση της παλιάς μας κατασκήνωσης, πλάι στο ποτάμι.

Ποια ήταν η σχέση της δουλειάς μας ως αρχαιολόγοι με το τί συνέβαινε γύρω μας τοπικά αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα, και ποιος ήταν ο αντίκτυπος και η κληρονομιά της δουλειάς μας; Μεγάλο μέρος της απάντησης σε αυτές τις ερωτήσεις πρέπει να γραφεί από άλλους. Πολλοί συμμετέχοντες στην έρευνα αλλά και παρατηρητές, θα έχουν τις δικές τους ιστορίες να διηγηθούν. Ως ο άνθρωπος στο επίκεντρο της αρχαιολογικής έρευνας, μπορώ να καταθέσω σχετικά με κάποια από τα γεγονότα που βιώσαμε και να υποδείξω κάποιες αρχές που τροφοδότησαν τη δουλειά μας. Κάποιες ήταν προφανείς εκείνη την περίοδο –άλλες έγιναν πιο ξεκάθαρες με το πέρασμα του χρόνου.

Όταν ξεκινήσαμε την έρευνα το 1983, σπάνια περπατούσαν ξένοι το μονοπάτι από το γεφύρι της Κλειδωνιάς μέχρι το Κλειδί. Αυτοί οι λιγοστοί διαβάτες ήταν κατά κανόνα περιπετειώδεις Ευρωπαίοι ή εν γένει «ξένοι». Κανένας τους δεν περπατούσε το μονοπάτι από την πλευρά της Αρίστης. Αυτοί που γνωρίσαμε –κυρίως Βρετανοί και Γερμανοί– επέστρεφαν τακτικά έπειτα από την πρώτη τους επαφή με την περιοχή, για να απολαύσουν το έντονο τοπίο και την ηρεμία του ποταμού. Για αυτούς η παρουσία μας ήταν μια αρνητική παρένθεση στην απόλαυση του τοπίου: «was ist das schweiperei?»¹⁴ παρατήρησε ένας εξοργισμένος Γερμανός επισκέπτης κοιτώντας τις σκηνές μας και τα πράγματά μας που ήταν σκόρπια στο παραποτάμιο πλάτωμα. Είχαμε καταστρέψει το καλοκαιρινό τους ειδύλλιο και ξεκάθαρα είχανε ορκιστεί να περάσουν τα επόμενα καλοκαίρια τους σε άλλα μέρη.

Εκτός από αυτούς, κανένας δεν μας ενόχλησε, ούτε αμφισβήτησε αυτό που κάναμε. Πάντοτε είχαμε άδειες από τις τοπικές και εθνικές αρχές για το έργο μας. Ένας εκπρόσωπος των Εφο-

---

14. Γερμανικά στο πρωτότυπο. «Τί είναι ετούτες οι γουρουινές;» (ΣτΕ).

ρειών Αρχαιοτήτων βρισκόταν μαζί μας κάθε χρόνο, υπεύθυνος για να εξασφαλίζει τις καλές σχέσεις με τις τοπικές αρχές, ενώ η γεωλογική και παλαιοκλιματολογική έρευνα στην περιοχή εμποτεύθηκε από το Ι.Γ.Μ.Ε. Κατά τα άλλα μας άφησαν να διεξάγουμε την έρευνά μας χωρίς παρεμβολές. Μόνο μια φορά ήρθε κάποιος από το Δασαρχείο για να επιβεβαιώσει πως δεν καταστρέφαμε δέντρα για φωτιά.

Όλα τα χρόνια της παρουσίας μας στην περιοχή η Αλβανία ήταν επτασφράγιστη και άγνωστη, παρά την εγγύτητά της, εφόσον υπήρχε η εμπόλεμη κατάσταση και τα σύνορα βρίσκονταν υπό σκληρό στρατιωτικό έλεγχο, όπως ανακαλύψαμε το 1981. Έπειτα από ένα ταξίδι για ψώνια στην Κόνιτσα, αποφασίσαμε να αναζητήσουμε έναν καρόδρομο που ίσως μας πήγαινε κάπου που θα μπορούσαμε να δούμε μέρος αυτής της απαγορευμένης περιοχής. Ένας χωματόδρομος που οδηγούσε στην κορυφή κάποιου λόφου, συνοδευόμενος από πινακίδες στις οποίες αναγραφόταν πως «απαγορεύεται η φωτογράφιση» φαινόταν πολλά υποσχόμενος. Με το που φτάσαμε στην κορυφή, ένας στρατιώτης κυριολεκτικά πετάχτηκε από ένα θάμνο με το πολυβόλο του. Μας μετέφερε στο φυλάκιο και ο αξιωματικός ξύπνησε τους φαντάρους του για να μας κεράσουν καφέ. Στη συνέχεια μας μετέφερε στο παρατηρητήριο και μας έδωσε τα κυάλια του, για να δούμε την άλλη πλευρά. Μας εξήγησε ότι τα βράδια υπήρχε έντονη κίνηση, διότι αγωνίζονταν να συλλάβουν όσους διέσχιζαν παράνομα τα σύνορα. Το αλβανικό τοπίο απλωνόταν σε μια πλατιά κοιλάδα χαμηλότερα και φαινόταν εντελώς άδειο μέχρι το βάθος του ορίζοντα, χωρίς κανένα ορατό σημείο ζωής και τόσο φιλόξενο όσο η επιφάνεια του φεγγαριού.

Μερικά χρόνια αργότερα, πριν την πτώση του κομμουνισμού, η παλαιοκλιματολογική μας ομάδα είχε ξεκινήσει την εξερεύνησή της κοντά στα σύνορα και περιέγραψε το περιστατικό στο τελωνείο σαν την σύγχρονη εκδοχή της Μεσαιωνικής κόλασης: τεράστιες σιδερένιες πύλες που ελέγχανε την κίνηση, σχεδιασμένες καταρχήν για να σταματήσουν την παράνομη μετανάστευση από την αλβανική πλευρά, όπου μια τεράστια μάζα ανθρώπων στριμωγνόταν για να περάσει. Όσοι τα κατάφεραν, μαζεύονταν από

την ελληνική συνοριοφυλακή και επαναπροοθούνταν. Αντίθετα, στην ελληνική πλευρά υπήρχε ουρά από αυτοκίνητα φορτωμένα με ψυγεία, πλυντήρια και άλλες ηλεκτρικές συσκευές που περίμεναν να μεταπηδήσουν στην Αλβανία.

Στις αρχές του 1990, όλο και περισσότεροι μετανάστες που είχαν περάσει τα σύνορα παράνομα εισέρχονταν στην περιοχή. Αυτοί χρησιμοποιούσαν τα ορεινά περάσματα για να αποφύγουν τα χωριά και τις περιπόλους. Συναντήσαμε ορισμένους από αυτούς καθώς κάναμε επιφανειακή έρευνα στα ψηλά σημεία του Φαραγγιού του Βίκου το 1992: ομάδες 10-20 ατόμων, ξυπόλητων και με κουρελιασμένα ρούχα που μετακινούνταν προς την Θεσσαλία αναζητώντας καλύτερη ζωή. Μερικά χρόνια αφότου τελειώσαμε την έρευνα στην Ελλάδα, άκουσα άλλη μια παρόμοια ιστορία για μια ομάδα που είχε περάσει από το Βοϊδομάτη, έσπασε τον φράχτη του Κλειδιού και άναψε φωτιά που έκαψε μερικά στρώματα κοπριάς, προσθέτοντας άλλο ένα ίχνος ανθρωπίνης ενέργειας στη στρωματογραφία της βραχοσκεπής που ξεκινάει από το απώτερο παρελθόν.

Προς το τέλος της δράσης μας, στις αρχές του 1990, η περιοχή είχε ανοίξει για περισσότερους επισκέπτες από διαφορετικές περιοχές. Ο κόσμος άλλαζε γύρω μας. Όλα έρχονταν πιο κοντά, γίνονταν πιο πυκνά, πιο ελεγχόμενα, και σε κάποιες περιπτώσεις πιο ανοργάνωτα, πιο επικίνδυνα και πιο απρόβλεπτα. Η παρουσία μας ήταν ένα σύμπτωμα αυτών των αλλαγών και είχαμε την ασυνήθιστη ευκαιρία να τα παρατηρήσουμε από πρώτο χέρι.

Σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα σε μια μεγάλη ομαδική αρχαιολογική έρευνα και την τοπική κοινωνία, το πιο σημαντικό σημείο είναι οι υποχρεώσεις μας ως επισκέπτες στην περιοχή κάποιου άλλου. Αυτό είναι γνώριμο στους αρχαιολόγους, και ειδικά σε αυτούς που δουλεύουν σε ξένες χώρες. Η πρώτη μας υποχρέωση, την οποία και ακολουθήσαμε πιστά από την αρχή, ήταν πως έπρεπε να εμπλέξουμε Έλληνες αρχαιολόγους, και ειδικά φοιτητές, στη δουλειά μας. Στην αρχή της έρευνάς μας δεν μπορούσαμε να δημιουργήσουμε μια κοινή ελληνοβρετανική ομάδα, διότι δεν υπήρχαν Έλληνες αρχαιολόγοι που να ασχολού-

νται με την Παλαιολιθική και την Περιβαλλοντική αρχαιολογία. Αυτά ήταν νέα, ανερχόμενα, πεδία, που δεν είχαν ευρεία εφαρμογή ακόμα στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Οι ελάχιστες ανακαλύψεις που είχαν γίνει νωρίτερα ήταν το προϊόν επισκέψεων ξένων αρχαιολόγων που δεν είχαν δημιουργήσει παράδοση στην Ελλάδα. Ένας τρόπος, λοιπόν, για να «ξεπληρώσει» κάποιος τη φιλοξενία της χώρας που δέχεται την έρευνά του, είναι να μεταδώσει γνώση και εκπαίδευση σε μια νέα γενιά φοιτητών και να αναδείξει τα αποτελέσματα της έρευνας τόσο στην τοπική όσο και την διεθνή αρχαιολογική κοινότητα.

Απ' την αρχή, είχαμε Ελληνίδες φοιτήτριες που δούλευαν μαζί μας στο πεδίο. Οι αναφορές για τη δουλειά μας σύντομα διαδόθηκαν, απέκτησαν εθνικό και διεθνές ενδιαφέρον και όλο και περισσότεροι Έλληνες φοιτητές, ακόμα και σημαντικά μέλη των Εφορειών Αρχαιοτήτων μας επισκέπτονταν για να εργαστούν μαζί μας. Μερικοί φοιτητές μας συνέχισαν τις σπουδές τους στην Αγγλία και αρκετές φοιτήτριες έχουν επιτυχημένες καριέρες στην αρχαιολογία, συμπεριλαμβανομένων τριών που ήταν μαζί μας από τις πρώτες μέρες του Κλειδιού: η Ευγενία Αδάμ, η Ελένη Κοτζαμποπούλου και η Νένα Γαλανίδου.

Μια δεύτερη υποχρέωση είναι η διαμόρφωση καλών σχέσεων με την τοπική κοινωνία. Όταν έρχονται ξένοι στον τόπο σου και αρχίζουν να σκάβουν τρύπες, ορισμένες φορές αρκετά κυριολεκτικά «στον κήπο κάποιου γείτονα», οι ντόπιοι εύλογα θέλουν να γνωρίζουν γιατί αυτό συμβαίνει και τι όφελος θα τους επιφέρει. Η καχυποψία είναι το πρώτο στάδιο της αντίδρασης και η σκέψη πως οι ξένοι ψάχνουν για κρυμμένους θησαυρούς ώστε να κάνουν την περιουσία τους διαδεδομένη, διότι για ποιόν άλλο λόγο θα ξόδευαν όλα αυτά τα λεφτά και θα έρχονταν εδώ, τόσο μακριά από τα σπίτια τους; Μια κάπως απίθανη φήμη που περιφερόταν για αρκετά χρόνια στα ορεινά χωριά αναζωπυρώθηκε με την άφιξή μας στο Κλειδί: οι Άγγλοι αρχαιολόγοι ήρθαν να ψάξουν για το χρυσό που υποτίθεται πως ο Winston Churchill είχε κρύψει στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Κι άλλες ιστορίες διαδίδονται πάντα για περιεργα δρώμενα που λαμβάνουν χώρα σε αρχαιολογικές ανασκαφές μακριά από τα

μάτια και τα αυτιά των ντόπιων. Αυτοί οι μύθοι γρήγορα αποδομούνται και η παράδοση της ελληνικής φιλοξενίας κέρδισε και στη δική μας περίπτωση. Βέβαια η καχυποψία παραμένει για όσο καιρό μια ερευνητική ομάδα επιστρέφει συχνά για λίγο καιρό, εφόσον έχει μαζέψει τα δεδομένα που χρειάζεται, και φεύγει γρήγορα πάλι.

Με βάση αυτές τις σκέψεις, δεν είναι παράλογο να υποστηρίξουμε πως οι τοπικές κοινωνίες πρέπει να έχουν την απαίτηση οι αρχαιολόγοι να τους διηγούνται τι αναζητούν στη γη τους. Στην πραγματικότητα η αρχαιολογία έχει μεγάλο αντίκτυπο στο ευρύ κοινό και οι αρχαιολόγοι αρέσκονται να λένε ιστορίες για τη δουλειά τους. Σε όλες τις περιοχές του κόσμου όπου εργάστηκα, σχεδόν όλοι ενδιαφέρονται για την ιστορία της οικογένειάς τους και του τόπου που έχουν ζήσει. Επίσης, η αρχαιολογική ανακάλυψη εξάπτει την περιέργεια και η πιθανότητα δημιουργίας ιστοριών που συνδέουν τους ντόπιους με το βαθύ παρελθόν και τον ευρύτερο κόσμο δίνει ενδιαφέρον στη ζωή τους και αξία στη μικρή γωνιά του κόσμου τους. Συχνά η παρουσία αρχαιολόγων που κάνουν νέες ανακαλύψεις, οι οποίες πηγαίνουν την τοπική ιστορία πίσω στο χρόνο, γίνονται αφορμή για έντονη τοπική περηφάνεια. Ο ενθουσιασμός και το ενδιαφέρον των ντόπιων δύναται να μετατραπεί και σε εγγύηση πως οι αρχαιολογικοί χώροι δεν θα βεβηλωθούν και οι αρχαιότητες δεν θα κλαπούν.

Σήμερα καμία αρχαιολογική δράση δεν χρηματοδοτείται χωρίς επίσημο πρόγραμμα για δράσεις που να απευθύνονται στο ευρύ κοινό: διαλέξεις, επισκέψεις σε σχολεία, εκθέσεις, μερικές φορές οικοδόμηση μουσείου ή κέντρου πολιτιστικής κληρονομιάς, δημιουργία ιστοσελίδων, και στις μέρες μας πλέον ένα ολόκληρο ψηφιακό οικοδόμημα (μέσα κοινωνικής δικτύωσης, εφαρμογές κινητών τηλεφώνων). Όλα αυτά δεν ήταν τόσο καλά οργανωμένα την δεκαετία του 1980. Η απόστασή μας από τα χωριά, οι δυσκολίες πρόσβασης και η συγκέντρωσή μας στα ζητήματα της διαβίωσης και της εργασίας σε μια ανοικτή κατασκήνωση, δημιούργησαν αναχώματα προς την τακτική μας επαφή με τους ντόπιους και τη διάχυση της αρχαιολογικής γνώσης.

Εκείνη την εποχή, δυστυχώς, πέρασα πολύ χρόνο μεταξύ Κλειδωνιάς, Αγίου Μηνά, Αρίστης, Ιωαννίνων και Αθήνας, αναζητώντας άδειες και βοήθεια σχετικά με αρκετές δράσεις, κρατώντας ενήμερους για τη δουλειά μας αυτούς που βρίσκονταν μακριά και παροτρύνοντας ντόπιους να επισκεφτούν το Κλειδί και να δουν μόνοι τους την έρευνά μας, παρότι οι περισσότεροι ντρέπονταν ή είχαν πολλές δουλειές για να αρπάξουν την ευκαιρία. Όσοι βρίσκονταν στην Αρίστη και ενδιαφέρονταν, μάθαιναν για τη δουλειά μας στις τοπικές ταβέρνες από μέλη της ομάδας, ειδικά από τους ελληνόφωνους, που περνούσαν την ώρα τους ψωνίζοντας ή ταξιδεύοντας προς τις γειτονικές περιοχές. Κάποιες φορές μας επισκέπτονταν μεγάλες ομάδες εκτός Αρίστης. Για παράδειγμα, το 1985, μας επισκεύθηκαν οι ερευνητές του Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου μαζί με τον Καθηγητή Φώτιο Πέτσα, αρχαιολόγο από την Αρίστη· προηγουμένως, το Κέντρο είχε οργανώσει μια ομιλία σχετικά με το Κλειδί, την οποία ανέλαβε να παρουσιάσει η Ευγενία Αδάμ. Το ενδιαφέρον των Αρτσιστινών μεγάλωσε τα τελευταία χρόνια της έρευνάς μας, οπότε και περνούσαμε περισσότερο χρόνο δουλεύοντας στο χωριό. Κατά καιρούς ερχόταν στην επιφάνεια μια επιθυμία για ένα τοπικό μουσείο, και στην Αρίστη και στην Κλειδωνιά, που πάντοτε απορριπτόταν από τις αρμόδιες Εφορείες –οπότε δεν καταφέραμε να προχωρήσουμε την ιδέα. Κοιτώντας πίσω, ίσως μπορούσαμε να έχουμε κάνει περισσότερα για να τραβήξουμε το ενδιαφέρον των ντόπιων και να τους κάνουμε να μάθουν από τη δουλειά μας. Το βάρος έπεσε στους συνεχιστές μας να αναπτύξουν αυτό το κομμάτι περισσότερο...

Κάτι άλλο που βίωσα στο Κλειδί, αλλά και σε άλλα μέρη του κόσμου, είναι η στενή σχέση της αρχαιολογικής έρευνας με την τουριστική ανάπτυξη. Οι αρχαιολόγοι τείνουν να επισκέπτονται απόμακρες περιοχές που έχουν μείνει στο περιθώριο λόγω πολέμων, στρατιωτικών περιορισμών, εγγύτητας στα σύνορα, ή απουσίας υποδομών. Αυτές οι περιοχές είναι που συνήθως φέρνουν νέες ανακαλύψεις, διότι εκεί η σύγχρονη ανάπτυξη δεν έχει κουκουλώσει ή καταστρέψει τα ίχνη των περασμένων περιόδων.

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980 στην περιοχή υπήρχαν ελάχιστα ενοικιαζόμενα δωμάτια και κανένα ξενοδοχείο. Οι ελάχιστοι επισκέπτες έρχονταν για ορειβασία και αναρρίχηση στα βουνά του Παπίγκου και για συλλογή βοτάνων στο Φαράγγι του Βίκου. Την τρίτη χρονιά που βρισκόμασταν στην περιοχή ήταν ξεκάθαρο πως περισσότερος κόσμος άρχιζε να καταφτάνει στο Ζαγόρι, συμπεριλαμβανομένων Ελλήνων τουριστών που είχαν ανακαλύψει την απόλαυση της κατασκήνωσης στο ύπαιθρο. Από το 1987 πολυπληθείς ομάδες διέμεναν σε σκηνές κοντά στην αρχική μας κατασκήνωση πλάι στη γέφυρα Αρίστης-Παπίγκου, δίπλα στο ποτάμι. Νέες ασθένειες επίσης ξεκίνησαν να εμφανίζονται: πολλά άτομα της ομάδας μας ανέπτυξαν στομαχικά προβλήματα εκείνη τη χρονιά. Οι υποψίες μας στράφηκαν στα αποθέματα νερού, ειδικά επειδή κάποιои έπιναν νερό κατευθείαν από το ποτάμι. Αλλά εφόσον οι κάτοικοι της Αρίστης είχαν το ίδιο πρόβλημα, το μολυσμένο νερό έπαψε να αποτελεί πιθανή εξήγηση. Σε κάθε περίπτωση, τα συμπτώματα ήταν σύντομα. Ένα νέο ξενοδοχείο ετοιμαζόταν να ανοίξει κοντά στο Γεφύρι της Κλειδωνιάς και άλλα βρισκόνταν υπό κατασκευή στην Αρίστη. Η εποχή που τα τουριστικά λεωφορεία θα έφταναν φέρνοντας μεγάλες ομάδες μαζικού τουρισμού δεν ήταν μακριά, σκεφτήκαμε. Όπως το είχαμε προβλέψει, ένα απόγευμα καθώς ρουφούσαμε έναν καφέ στις Αλεξάνδρας μετά από ένα ταξίδι στα Γιάννενα και πριν την επιστροφή μας στο ποτάμι, ένα πολύ μεγάλο τουριστικό λεωφορείο εισήλθε στο χωριό και προσπαθούσε να «διαπραγματευτεί» με την οξεία και πολύ απότομη στροφή στην είσοδο του χωριού.¹⁵

Η αλληλουχία των γεγονότων, προβλέψιμη. Πρώτα έρχονται οι μοναχικοί τουρίστες με εξειδικευμένο ενδιαφέρον και τζιπ 4x4, μαζί με τον κατασκηνωτικό τους εξοπλισμό. Έπειτα οι δρόμοι καλύπτονται από άσφαλτο, διευκολύνοντας την πρόσβαση. Μετά έρχονται οι αρχαιολόγοι, και μετά από αυτούς τα τουριστι-

---

15. Η γωνία αυτή στάθηκε αφορμή για την τοποθέτηση φωτεινών σηματοδοτών ρύθμισης της κυκλοφορίας το 2015 (ΣτΕ).

κά λεωφορεία που μεταφέρουν μαζικά επισκέπτες με ημερήσια πακέτα προσφορών. Τέλος, τα τοπικά ξενοδοχεία και εστιατόρια μπορούν να φιλοξενίσουν περισσότερους τουρίστες για περισσότερες μέρες.

Μετά το Κλειδί, ταξίδεψα στη Σαουδική Αραβία για μια νέα πολύ μεγάλη αρχαιολογική έρευνα. Κι εκεί εντόπισα μια παρόμοια αλληλουχία τα είκοσι τελευταία χρόνια. Στην πρώτη μου επίσκεψη, το 2002, παραβρέθηκα σε ένα διεθνές συνέδριο στο Riad με θέμα «Διεθνής Οικοτουρισμός και Σαουδική Αραβία». Οι δύο τιμώμενοι ομιλητές, ηγέτες της βασιλικής οικογένειας και της ΟΥΝΕΣΚΟ αντίστοιχα, ανέπτυξαν το ίδιο επιχείρημα: η μεγαλύτερη βιομηχανία στην παγκόσμια κλίμακα είναι, λέει, όχι το πετρέλαιο και το διεθνές εμπόριο, αλλά ο τουρισμός. Πράγματι, ο τουρισμός σήμερα είναι μια βιομηχανία που μετρείται σε τρισεκατομμύρια δολάρια και ακολουθείται από εθνικές και διεθνείς συμβάσεις για την προστασία της φυσικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Προσδίδει εισόδημα στις τοπικές κοινωνίες και προστατεύει ορισμένες από τις σημαντικότερες ενδείξεις της παρουσίας μας στον πλανήτη. Ωθεί τις κυβερνήσεις να προωθήσουν συνεργασίες και αλληλοκατανόηση σε έναν κόσμο που σήμερα χρειάζεται επικοινωνία και κατανόηση πιο πολύ από ποτέ.

Εμείς οι αρχαιολόγοι γνωρίζουμε για αυτά τα ζητήματα και συχνά τα χρησιμοποιούμε ως επιχειρήματα για να κερδίσουμε ερευνητικές χρηματοδοτήσεις. Αντίστοιχα, οι πολιτικοί, οι κυβερνήσεις και το ευρύ κοινό, που τελικά μας πληρώνει μέσω της φορολογίας για να κάνουμε τη δουλειά μας με δημόσιο χρήμα, έχει δικαίωμα να γνωρίζει για την έρευνα, όπως και για τους λόγους που αυτή είναι σημαντική και ενδιαφέρουσα. Εμείς από την πλευρά μας έχουμε την υποχρέωση να τους το πούμε. Έτσι και στην Αρίστη –έτσι και στον υπόλοιπο κόσμο.

Επίλογος

Ίσως το σημαντικότερο στοιχείο που ανέδειξε η εμπειρία μου στο Κλειδί, και πιο γενικά το είδος αρχαιολογίας που θεραπεύω, που φτάνει στις εσχαιές του ανθρώπινου χρόνου και άρα στο-

χεύει σε παγκόσμιες αφηγήσεις, είναι η αλλαγή: είναι πάντοτε αναπόφευκτη. Είναι αποτέλεσμα φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων πολύ μακριά από τον έλεγχό μας. Τίποτα δεν μένει το ίδιο για καιρό. Στη διάρκεια της παλαιολιθικής εποχής, ο ρυθμός της ανάπτυξης πρέπει να φαινόταν μικρός –ίσαμε ανύπαρκτος– και οι κάτοικοι του Κλειδιού μεταξύ 20.000 και 16.000 χρόνων πριν από σήμερα, ίσως σκέπτονταν ότι οι ζωές τους δεν άλλαζαν δραματικά από γενιά σε γενιά. Αλλά ακόμα και σε εκείνη την περίοδο, η κλιματική αλλαγή και το φυσικό περιβάλλον άφηναν το αποτύπωμά τους αλλού, στο ευρύτερο τοπίο της Ηπείρου, απαιτώντας από τους ανθρώπους να προσαρμοστούν σε διαφορετικούς ρυθμούς ζωής και μετακινήσεων προς νέες τοποθεσίες. Τελικά, αυτές οι αλλαγές έφτασαν τον Βοϊδομάτη και οι άνθρωποι έπρεπε να εγκαταλείψουν το Κλειδί και να αναζητήσουν διαφορετική ζωή, σε άλλα μέρη. Αντίστοιχες αλλαγές συνεχίστηκαν στην πιο πρόσφατη ιστορία της περιοχής.

Ήδη ο κόσμος άλλαζε γύρω μας την περίοδο της έρευνας στο Κλειδί, ορισμένες φορές δραματικά –και ίσως η παρουσία μας συνέβαλε σε ελάχιστο βαθμό σε μερικές από αυτές τις αλλαγές. Σίγουρα έχουμε αφήσει πίσω μας υλικά αποτυπώματα από τη διαμονή μας στην κατασκήνωση κοντά στο Κλειδί, αλλά και στην ίδια τη βραχοσκεπή. Αυτά έχουν προσθέσει ένα αρχαιολογικό επίπεδο ανθρώπινης δραστηριότητας που θα αναγνωριστεί ως τέτοιο από αρχαιολόγους που θα επιστρέψουν σε κάποιο μακρινό μέλλον. Αρκετές από τις δραστηριότητές μας έγιναν μέρος της κοινωνικής ιστορίας της περιοχής και εντάχθηκαν στη συλλογική συνείδηση. Πολλές αλλαγές έχουν σίγουρα λάβει χώρα από τότε που αναχωρήσαμε οριστικά: νέα ξενοδοχεία και εστιατόρια, νέες πηγές εισοδήματος, επέκταση των δραστηριοτήτων του Εθνικού Πάρκου και δημιουργία περιπατητικών διαδρομών. Τα σημαντικά μνημεία της περιοχής και η φυσική και πολιτιστική της κληρονομιά είναι προσβάσιμη σε όλον τον κόσμο με το άγγιγμα ενός υπολογιστή.

Άλλη μια κλιμάκωση της κλιματικής αλλαγής βρίσκεται προ των πυλών και, καθώς γράφω, είμαστε στη μέση μιας παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης που μας έχει θέσει νέες κοινωνικές και

οικονομικές πιέσεις. Όλα αυτά θα έχουν συνέπειες και θα απαιτήσουν νέες προσαρμογές που δεν μπορούμε να προβλέψουμε. Η γνώση του απώτερου παρελθόντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς μιας περιοχής πρέπει να εκτιμάται, διότι μας δείχνει ότι οι άνθρωποι αντιμετώπισαν παρόμοιες προκλήσεις στο παρελθόν και επιβίωσαν. Και αυτό πρέπει να μας προκαλεί μια αίσθηση συνέχειας και προσαρμοστικότητας της ανθρώπινης ζωής, καθώς και ελπίδα για το μέλλον.

Ένα σούρουπο του 1994, σε μια από τις τελευταίες μου επισκέψεις στην περιοχή, αφού επισκέφτηκα την ελληνική ανασκαφή που διεξαγόταν στη βραχοσκεπή Μποϊλα, είδα έναν άγνωστο γέροντα να κοιτάει πάνω από το γεφύρι της Κλειδωνιάς. «Από πού είσαι;», τον ρώτησα στα ελληνικά, υποθέτοντας πως είναι από κάποιο γειτονικό χωριό. «Από τη Ρωσία» απάντησε. Ήταν κάποιος που επέστρεψε έπειτα από μακριά απουσία, σε μια περιοχή που τη γνώριζε κάποτε ως νέος, ένα δείγμα των γεωπολιτικών αλλαγών που μας καταβρόχθισαν τον 20ο αιώνα και του επιπέδου διασύνδεσης του κόσμου στον οποίο ζούμε σήμερα. Ίσως κάποια μέρα κι εγώ να επιστρέψω...

Ευχαριστίες

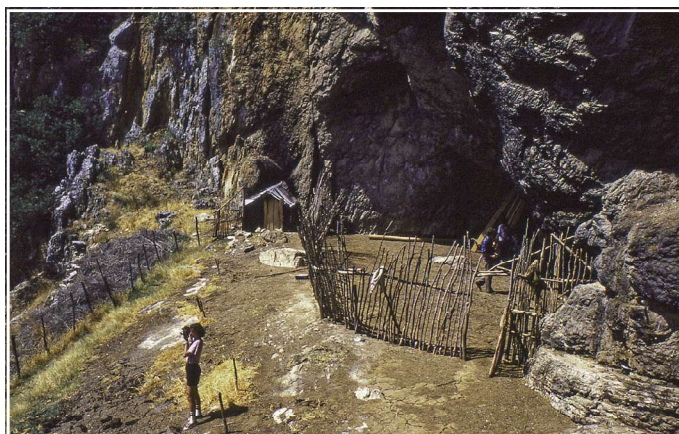
Στις επίσημες δημοσιεύσεις της έρευνας στο Κλειδί έχει αναγνωριστεί η προσφορά όσων συμμετείχαν, ή συνεισέφεραν στην έρευνα με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους –εθελοντές και ερευνητές, φορείς και οργανώσεις. Όμως, μια τέτοια αναφορά θα παρέμενε ανολοκλήρωτη, εάν δεν εκφραζόταν και πάλι η ευγνωμοσύνη της ομάδας μας στους φορείς που μας έδωσαν επίσημη άδεια για την έρευνα, όπως και στους κατοίκους των χωριών Κλειδωνιά, Αρίστη, Άγιος Μηνάς και Βίκος. Αυτοί διευκόλυναν την έρευνά μας, μας συμπαράσταθηκαν με ποικίλλους τρόπους και μας μετέδωσαν κάτι από τον πολιτισμό τους, τον τρόπο ζωής τους και την μακρά παράδοση της ελληνικής φιλίας και φιλοξενίας. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας στην Αθήνα, η ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η Βρετανική Σχολή

των Αθηνών, το Ι.Γ.Μ.Ε., η Μητρόπολη Κονίτσης και το Κοινοτικό Συμβούλιο της Κλειδωνιάς. Όσον αφορά τους κατοίκους των προαναφερθέντων χωριών, είναι πολύ δύσκολο να τους ευχαριστήσουμε όλους ονομαστικά. Διότι αυτοί που συνεισέφεραν στην έρευνά μας είναι πάρα πολλοί. Θέλω όμως να αναφερθώ ξεχωριστά στον Ντίνο Κύρκου από την Αρίστη και τον Κώστα Καρπούζη από το Βίκο για τις πρακτικές συμβουλές και την βοήθειά τους· στην οικογένεια Γαροφάλλου-Πριμικήρη που μας παραχώρησε το σπίτι της στην Αρίστη· τον Βασίλη Κοντοκάλη που μας έδωσε άδεια να χρησιμοποιήσουμε το σχολείο του χωριού· την Αλεξάνδρα Νικολαΐδη, τον Μιχάλη Χατζιγιάννη και τον Γιάννη Ζήση μαζί με τις οικογένειές τους στην Αρίστη, για τις αμέτρητες πράξεις καλοσύνης και φιλοξενίας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Bailey, G., Adam, E., Perlès, C., Panagoroulou, E., Zachos, K. (επιμ.) 1999. *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*. London: British School at Athens Studies 3.
- Bailey, G. (επιμ.) 1997. *Klithí: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece. Volume 1: Klithí excavations and intra-site analysis; Volume 2: Klithí in its local and regional setting*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Osler, M. 1957. *Journey to Hattusas*. London: Hutchinson.
- Wheeler, M. 1964. Letter to the Chairman of the British School at Athens, 25 November 1964.

Εικ. 11.1: Άποψη του Κλειδιού το 1982, πριν την έναρξη των ανασκαφών. Φαίνεται το καφέ στρώμα της κοπριάς και ο εσωτερικός ξύλινος φράχτης, χτισμένος από τους γιδοβοσκούς Τρύφωνα και Κώστα Ντινούλη για την προφύλαξη των ζώων τους

© Geoff Bailey

χειμερινούς μήνες. Στα αριστερά φαίνεται ο εξωτερικός φράχτης από πλέγμα και πιο χαμηλά στο λόφο διακρίνονται τα υπολείμματα μιας ξερολιθιάς που είχε χτιστεί από προηγούμενους «ένοικους» της βραχοσκεπής. Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται η Ευγενία Αδάμ και δεξιά ο John Gowllett.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.2: Άποψη του νέου τοίχου και του φράχτη στο Κλειδί, όπως επισκευάστηκε το 1986 από την Carolynne και τον Derek Sturdy που διακρίνονται στα αριστερά. Σε πρώτο πλάνο βρίσκεται ο Μιχάλης Καλτσούνης με μερικές από τις κατσίκες του στην καθημερινή τους ρουτίνα.

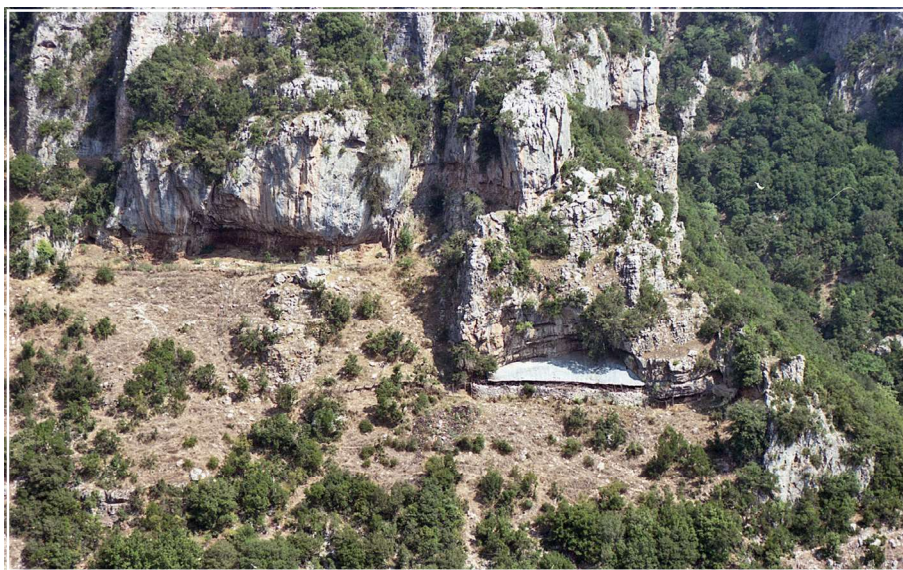
© Geoff Bailey

Εικ. 11.3: Η Roz Mason μαγειρεύει στην αυτοσχέδια εστία το 1986.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.4: Η κατασκήνωση της ομάδας το 1986. Δεξιά διακρίνεται η κουζίνα με ένα τραπέζι από ξερολιθιά και αριστερά η περιοχή της εστίας με αναδιπλούμενες κατασκηνωτικές καρέκλες και αυτοσχέδια παγκάκια από πεσμένα πλατάνια.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.5: Γενική άποψη του νέου μαντριού, που ενσωματώθηκε στο φυσικό βράχο αρκετά πιο ψηλά από το Κλειδί.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.6: Επί τω έργω, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών το 1984. Από τα δεξιά προς τα αριστερά: Sarah Joyce, Geoff Bailey, Carole Merchant, Muzna Nicola και Sarah Green.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.7: Μέλη της ομάδας μελετάνε τα ευρήματα από το Κλειδί στην ερευνητική κατασκήνωση το 1984. Από τα δεξιά προς τα αριστερά: Matthew Johnson, Muzna Nicola και Δήμητρα Καμαρινού.

© Geoff Bailey

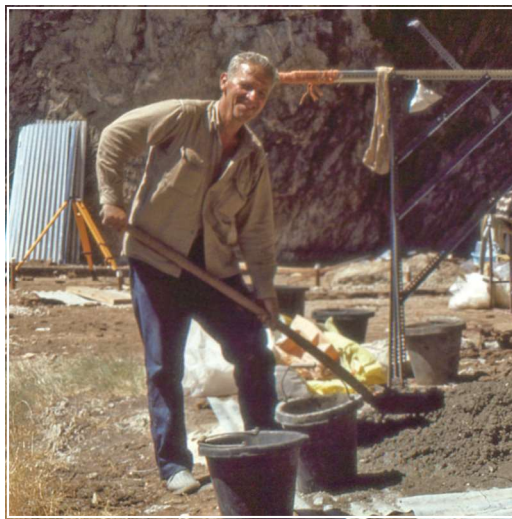
Εικ. 11.8: Άποψη του εργαστηρίου στην κατασκήνωση το 1984. Στο βάθος διακρίνονται μέλη της ομάδας που μελετούν τα ευρήματα του Κλειδιού και στα αριστερά μια μεγάλη σκηνή, στην οποία αποθηκεύαμε τον εξοπλισμό μας.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.9: Ο Geoff Bailey (με την πλάτη στην κάμερα) απευθύνει ομιλία στην ομάδα του Κλειδιού το 1984. Από τα αριστερά προς τα δεξιά εμφανίζονται οι: Shan Smith, John Sherman, Μαρία Σιομπότη, Roark Mühlen-Schulte, Muzna Nicola, Geoffrey King, Sophie King, Νίκος Κυριαζής, Rebecca Montague, Helen Kloosterman (στο βάθος στην περιοχή της «κουζίνας»), Sally Wilford, Colette Roubet και Clive Gamble (πίσω), Mary-Jane Holmes, Βάσω Φώτου, Ελένη Κοτζαμποπούλου, Ευγενία Αδάμ και Mike Newbury.

Εικ. 11.10: Ο Κώστας Καρπούζης επισκευάζει το τοίχιο στο Κλειδί το 1986.

© Geoff Bailey

© Geoff Bailey

Εικ. 11.11: Μια γενική άποψη του τοιχίου στο Κλειδί μετά τις επισκευές το 1986.

© Geoff Bailey

Εικ. 11.12: Μελέτη των ευρημάτων στο σπίτι της ανασκαφής το 1988. Από τα δεξιά προς τα αριστερά: Will Giles, Twigs Way, Κική Μαραμπέλη, Thomas Cadbury και Steve Kemp.